
רעיון שיבת ישראל במחשבה הפרוטסטאנטית באנגליה בשנים 1790-1840

Author(s): מ' ורטה

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. ח (תשכ"ח), חוברת ג-ד, pp. 145-179

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70054404>

Accessed: 19/11/2011 13:05

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

רעיון שיבת ישראל במחשבה הפרוטסטנטית באנגליה בשנים 1790—1840 *

מאת מאיר וֶרְטֵה

א

כשהחליט הלורד שאפטסברי בקיץ 1840 לעשות למען שיבת היהודים לארץ וכתב לשר החוץ את איגרתו הידועה להסביר את חשיבות הדבר בשביל האינטרסים של אנגליה ולהמריצו לעודד חזרתם והתישבותם כבר היה רעיון שיבת ישראל גחלת אמונתו של ציבור בריטי גדול ומקובל כמאורע העומד להתרחש בקרוב.¹ אמונה זו צמחה משיטה מסוימת בפרשנות הכתובים, המתקשרת אל התחיה הדתית בקרב הבריטים במאה הי"ח והמתחברת אל האופי המילנארי שדבק בה על סף המאה החדשה. המבקש, איפוא, לעמוד על טבעה ולתהות על שום מה היה הציבור מגלה עניין ביהודים ומה טעם שאחזה בו האמונה בשיבתם לארץ, על כורחו הוא הולך מאותה איגרת אחורה עד שהוא מגיע לשנותיה האחרונות של המאה שקדמה לה, שכאן מקום גידולה והבשלתה ומכאן ראשית התפשטותה. שורשי צמיחתה עמוקים עוד יותר. אלא שכאן בשנות התשעים אפשר לו לחוקר לעצור בדרך התחקות ומעקבו כדי להתבונן בצמיחת רעיון השיבה והשתרשותו בציבור ובהתעוררות העניין ביהודים ובשיבתם, ובדרך חזרה ללוות גידולם ושגשוגם חמישים שנה כסדרן. נושא זה בשלמותו החוקרים טרם עמדו עליו, הוא נכבד לעצמו, אף יש להבינו לאשורו שעה שהוא מתחבר אל אינטרסים של המדינה — וראוי הוא, איפוא, שנרד אל שורשיו.

העניין המיוחד ביהודים שראשיתו עם שנות התשעים אינו דומה ל"שאלה היהודית" המעסיקה בארצות אירופא אחדות את קצתה של הספרות הפובליציסטית-הפוליטית במחצית השניה של המאה הי"ח, זו המדיינת בתיקון מצבם הכלכלי והתרבותי והאזרחי של היהודים ושידוד מערכת העיסוק שלהם וכיצד להפכם לאזרחים מועילים וטובים. העניין היהודי באנגליה של אותן השנים הוא אחד הנושאים של הספרות הדתית, בעיקר זו של דרשות, קונטרסים דתיים, מאמרים בכתבי-עת של כיתות ותנועות דתיות ולעיתים גם של חיבורים תיאולוגיים וספרי פרשנות שמשקלם הכמותי — ולפרקים גם האיכותי — כבד יותר; ו"השאלה היהודית" של ספרות זו הוא עניין גישומן של הנבואות על אחרית הימים וניצור היהודים ושיבתם לארץ אבותיהם. נושאים אלה אינם, כידוע, חידוש גמור בספרות הפרוטסטנטית באנגליה. מאז סופה של המאה הי"ז הם גידונים בה. בשנות התסיסה הדתית הגדולה של המאה הי"ז ספרות זו פשתה ואף פרחה. לאחר מכן החלה דועכת והקיפאון הדתי המיוחד בימי שפוט הדאיסטים כמעט והמיתה כליל. באה ההתעוררות הדתית במאה הי"ח והפיתה בה מחדש רוח חיים; ומשנות הארבעים היא מתחזקת והולכת וזרם מילנארי בתנועה האבאגנליקאנית נותן בה חיוניות ומעמידה על רגליה. משנות התשעים היא עומדת איתן מלאת כוח תנופה עד אמצעיתה של המאה הי"ט. לאמתו

* מאמר זה, שהוא חלק ראשון ממחקר על הנושא, דן בסוגית השיבה, צמיחתה והתגבשותה למשנה.

1 E. Hodder: The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury, 1886, vol. I, pp. 310 ff.; A. M. Hyamson: The British Consulate in Jerusalem in Relation to the Jews of Palestine, II, pp. LXVII-LXXXIII.

של דבר אין היא יורדת מעל במת הפרסומים עד אחרי מלחמת העולם הראשונה ואולי גם עד ימינו. אולם ספרות זו אף שהיא בעלת שלשלת-יוחסין ארוכה אף-על-פי-כן אינה מעור אחד, וזו שבתחום הכרונולוגי שלנו יש לה פרצוף משלה.²

התחיה הדתית, אמרנו, שבה והעלתה את "הספרות היהודית". השיבה אל כתבי הקודש שמביאה עימה תסיסה ותחיה דתית בעולם הנוצרי מן הסתם גרמה לכך; שכן העיון בהם וביחוד בספרי הנביאים עורר ודאי את הדעת גם על היהודים, שהיו פעם העם הנבחר של האלהים, על מצבם בהווה וגורלם בעתיד. הפולמוס הדאיסטי שקדם במקצת לאתחולתיה של התחיה וסבב על שאלת אמיתותה של הנבואה ודאי שעשה השפעתו. אפשר השפיעו אף בזה, כמו בהתעוררות הדתית בכללה, האחים המזרבים, שהקימו בשנות השלושים עדה משלהם בלונדון והטפת האבנגליון בקרב היהודים היתה מעיקרי השקפתם ודרכם. מאבקם של היהודים על קצת אמנציפאציה והסערה שעורר בציבור הרימו גם הם תרומתם לאתחולתיה החדשות של ספרות מילנארית. שכן תחיה דתית המשיבה את המאמינים גם עם הניצנים החדשים של ספרות מילנארית. שכן תחיה דתית המשיבה את המאמינים לכתבי הקודש לא זו בלבד שהיא עושה את נוהגם ודרכם של אבות הדת נר לרגליה בחיי

2 עם שנות הארבעים של המאה הי"ט הספרות הזאת עברה, כנראה, את שיאה. מכל-מקום, הערכתה כשלעצמה וכבעלת השפעה בקרב הציבור אינם מעסיקים אותנו כאן. עניינה של הספרות הזאת על כל צדיה ובחינותיה מאז ראשיתה ראוי למחקר יסודי ומעמיק ולא עשיתי זאת לצרכי הנושא של מאמרי. על מידותיה של הספרות ובמידת-מה גם על טבעה אפשר לעמוד מתוך עיון בחיבור הביבליוגרפי – Robert Watt: Bibliotheca Britannica, 1824, תחילה עפ"י הערכים *Jews, Prophecy, Restoration, Conversion*, שבכרכים ג'ד' ואה"כ עפ"י מראי המקום הניתנים שם לשני הכרכים הראשונים. משלים את החיבור הזה לצרכי ענייננו – אולם שני החיבורים האלה לוקים בחסר וביחוד אין בהם זכר לאותן הדרשות שלא ניתנה להן כותרת חוץ מ"Sermon והפסוק שעליהן נדרשו ותאריכן.

על נושא מאמרי לא ידוע לי שום ספר ומאמר. [אחרי שמסרת מאמרי למערכת בא לידי הספר Franz Kobler: The Vision was There, 1956 – והוא תולדות "התנועה הבריטית לשיבת היהודים לארץ-ישראל" למן סוף המאה הט"ז ועד הצהרת בלפור. מוזכרים בו גם חוברות וספרים מן המאות ט"ז – י"ח שאינם מובאים במאמרי; אבל הן לגביהם והן לגבי הנושא בכללו לא ירד המחבר לסופם של הדברים]. לצרכי מחקרי אני נשען על הספרות עצמה; על ספרי זכרונות וביאוגראפיות של כמה אבנגליקאנים ידועים שבכולם יש מכתבים ובקצתם קטעי יומנים; על הדו"חות השנתיים של "החברה להפצת הנצרות בקרב היהודים" שמובאים בהם נאומים ודרשות ומכתבים, על ירחוניה השונים ועל ספר הפרוטוקולים שלה, השמור בארכיונה בלונדון; וכן על חומר אחר בן-הזמן, כפי שיסתבר מהמשך הדברים. ה"Dictionary of National Biography [להלן DNB] משמש יפה כל חוקר בהיסטוריה האנגלית, אבל מחברים לא מעטים של חיבורים הנוגעים לנושא שלנו אין להם "ערך" בו. הספרים המקובלים על ההיסטוריה הדתית של אנגליה במאות י"ח – י"ט ועל התנועה האבנגליקאנית אינם מוזכרים לא את הזרם המילנארי שבתוכה ולא את העניין היהודי. רק בספר אחד מוקדשות למילנאריות שורות מועטות לגבי פרק הזמן שאחרי 1815, אבל המחבר אינו ממצה את הנושא וכפי הנראה לא ידע את מקורותיו G.R. Balleine: A History of the Evangelical Party in the Church of England, 1908, (pp. 207-8). בהכרת תודה אני מציין שני עזרותי בשיחותי עם ידידי ד"ר J. D. Walsh (אוכס' פורד), המעמיק לחקור את התנועה המאָתודיסטית (אל היסוד המילנארי והעניין היהודי לא הגיע) בהבהרתן של שאלות הנוגעות לתחיה הדתית של המאה הי"ח. שיחות עם הפרופיסורים להבנת הפרשנות הנוצרית המסורתית של הכתובים. H. Chadwick, B. Smalley, H. F. Sparks, H. Trevor-Roper (כולם מאוכספורד) סייעו

3 כזו היא דעתו של המסינור והחוקר. Claude Buchanan: Christian Researches, 1811, p. 192n.

יום ובעזרתה של בשורת האבנגליון מבקשת להרחיב את היקפה של מלכות שמים ראשונה שהקים ישו, אלא טבעה אף להעלות הגיגים ודיונים על הצפון לבוצרים ולעולם כולו בחיק העתיד, על מימושן של אותן נבואות קדומות שנישאו על אחרית הימים כשיתמו רשעות ורשעים מן הארץ והמשיח יתגלה בשניה וישליט צדק ואחוה וחירות ושלום. ובגישומן של הנבואות על אחרית הימים הן כרוך גם עתידם של היהודים, שיבתם לארץ אבותיהם ושיבתם לאלהים בלב שלם. הספרות היהודית, זו שעוסקת בניצורם וזו הדנה בשיבתם לארצם, והספרות האסכטולוגית הכללית הכורכת את עתיד היהודים בעניין המילניום, תחילתה טיפין טיפין ורק בשנות השבעים היא יורדת אל העם לאיטה עד שבשנות התשעים היא זורמת בעוז ושוטפת אל מעבר למאה החדשה. ודאי, התפתחות אימננטית של המחשבה בתוך גל ההתעוררות הדתית כאן. אבל בעיקר ניזונה התפיסה האסכטולוגית מן ההתרחשויות הבלתי־רגילות בתבל כגון רעידות אדמה גדולות ותכופות ומלחמות ארוכות ותמורות מדיניות מזעזעות, שלעולם דומות עליה כמיוחדות ויוצאות־דופן ומופלאות, כשהיא מקשרת אותן גם עם טיבו הדתי והמוסרי הירוד של העולם בכללו ולפעמים גם עם מצבם העלוב של המוני עם, עניים ומרודים ועשוקים מזכויות פוליטיות. המאורעות המדיניים והמלחמות באירופא ובאמריקה ובאסיה בשנות השבעים והשמונים כבר הגישו מזון לא־מועט למחשבה המילנארית ואילו מאלה שנתגלגלו בתכיפות ובוזה אחר זה עם המהפכה הצרפתית (ובעיני רבים נראו כאפוקליפטים ממש) היא ספקה עד מאד. יחד איתה ובמחבור אליה פשתה אף הספרות היהודית.

לכאורה נראה הדבר כאילו המילנארים של שנות התשעים אינם אלא ממשיכים את מסורת קודמיהם ואין בין אלה לאלה ולא־כלום. ואין הדבר כך, לא מצד המחשבה האסכטולוגית בכללה ולא מבחינת העניין היהודי שמחובר אליה. אמנם גם שם וגם כאן נוהגים על הרוב המילנארים אותה שיטה עצמה בכתיבתם: הם נזקקים לנבואות מסויימות בספר דניאל ובתזון יוחנן הקדוש, מראים שפסוקים מסויימים שבהם "כשהם מפורשים בדרך נכונה" מתאימים בדיוק למאורעות חשובים בתולדות האנושות עד ימיהם, וטוענים שפסוקים מסויימים אחרים אמורים ממש על המאורעות המתרחשים בימיהם שאינם אלא המאורעות האמורים על אחרית הימים; ועל־כן, הם מסיימים בלשון אמונה ופאתוס רב, אין כל ספק שיתקיימו בקרוב גם אותם דברי נבואה בכתובים על מפתח הגמורה של הכופרים ועל שבות ישראל ועל ניצחון האמונה האמיתית ועל מלכותו של המשיח. אף מידה של רציפות מצויה בין המילנאריות של שנות התשעים לקודמתה במובן זה שכמה מילנארים של שנות השמונים מוסיפים וכותבים בשנים שלאחר־כך ועל הרוב התרחשויות שנות התשעים הן בעיניהם מעין המשך ההתרחשויות הכבירות של אחרית הימים שכבר החלו לפניהן והן אך מחזקות ומוסיפות את אמיתות השקפתם. בזה הדומה בין המילנאריות של שנות התשעים לקודמתה. ואילו המבדיל שביניהן הוא רב חשיבות. בראש ובראשונה הוא בזה שהמילנארים הראשונים עם כל מאמציהם לדייק כתבו דברים שאפשר לומר עליהם שהיו כלליים בכל הנוגע להזנה; לא היה לפניהם מאורע מסויים שאפילו הם יכלו להצביע עליו שהנה הוא הוא המסמל את ראשיתם של אחרית הימים. למילנארים של שנות התשעים והלאה היתה נקודת אחיזה כזאת; ואם קיבלם הנחותיהם הרי השתלשלות המאורעות מאותה נקודת־אחיזה והלאה הסתברה יפה על־פי פירוש הנבואות. מהבדל יסודי זה יוצאים שני הבדלים אחרים. המילנארים של ארבעים־חמישים השנים הראשונות של התחיה הדתית היו בודדים; שורת השכל נותנת שהיו להם חסידים; אבל גם הם, כפי הנראה, מועטים היו. המילנארים משנות התשעים והלאה היו קהל גדול וציבור גדול הלך אחריהם. שנית,

אותה נקודת-אחיזה שנתפסו בה וההתרחשויות הפוליטיות והצבאיות בעולם שהסתברו כביכול ממנה ואימתה שיותה להשקפה האסכטולוגית שלהם תכונה של אקטואליות, דהיינו האמונה שהמאורעות המתגלגלים לנגד עיניהם הם הם ההתרחשויות האפוקליפטיות עליהן נישאו הנבואות על אחרית הימים. ונמצא שהאנושות הגיעה סוף סוף לעידן קץ הימים והיא עומדת בתוכו בשתי רגליה. לפיכך נראה לי שההבדלים הנכבדים בין המילנאריות המוקדמת לבין זו שלמנ שנות התשעים והלאה יש בהם צידוק למנות את האחרונה מעין זרם לעצמו. ועתה עלינו לבחון כיצד היתה התפתחותו של זרם זה כדי שנבין לאשורו את העניין היהודי המיוחד בו אנו מדברים⁴.

ב

המהפכה הצרפתית היא אות נקודת-האחיזה של הזרם המילנארי שמשנות התשעים והלאה; וחודשים אחדים לאחר שפרצה החל הציבור הבריטי לקרוא ולשמוע שאותו מאורע גדול הוא הוא שמבשר את קץ הדורות ואת בואה של מלכות ישו בקרוב. אף ברור ראשון, דומני, ניתן בחוברת צנומה שהביאה קטעים מחיבורו של פיאר ז'יריה (Jurieu) — כומר צרפתי פרוטסטנטי מן המאה ה־17 — על גישומן של הנבואות לפי פירושו־הוא לחזונות דניאל ויוחנן; וכתוב בו, בין השאר, שבסוף שנות השמונים של המאה ה־17 תבוא מהפכה גדולה בצרפת שתערער את שלטון הכנסיה הקאטולית ותביא כליה על הפאפיזם כולו⁵. מדורות מקובלת היתה בידי הפרשנים הפרוטסטנטים הגירסה, שארבע החיות שבדניאל ז' מסמלות ארבע מלכויות והחיה הרביעית מסמלת את הקיסרות הרומית שהמשכה היא הקיסרות הרומית הקדושה — שבספרות הפרוטסטנטית קרויה ממלכת הכנסיה הרומית — כפי שמסתבר אף מחזון יוחנן, שאינו אלא פירוש על חזונותיו של דניאל על אחרית הימים. מממלכת הכנסיה הרומית יצאו ממלכות אחדות, שצרפת היא החזקה שבהן בדורות האחרונים ומשענתה האדירה של הקאטוליות בכללה, כשיפול השלטון בצרפת יגיעו לקיצם אותם "מועד מועדים וחצי" (דניאל י"ב) שהם 1260 שנה אשר קצב אלהים לשלטון הרשע בעולם; ואז תיפתח הדרך לפני מלכותו של המשיח. עם המהפכה הנוחתה איפוא על החיה הרביעית מכה עצומה, כפי שהתנבא ז'יריה לפני מאה שנים ומעלה; ונמצא שפירוש נכון של הנבואות האפוקליפטיות נותן בידינו מפתח להבנת המאורעות בהווה ולידיעת המאורעות בעתיד. על-כן, אם קורסת עכשיו אותה היה רעה סימן לדבר שיתרחשו גם אותם מאורעות כבירים שמדובר עליהם בחזונות דניאל ויוחנן כשמבינים אותם נכונה. "תחילה תיפול הקיסרות הפאפיסטית" — כותב מאי, בעל החוברת, בשם ז'יריה; ולאחר שתעבורנה שנים אחדות ביישוב חלוקי הדעות בין הכיתות הנוצריות עצמן תקבלנה אומות פאגאניות רבות את הנצרות ויתנצרו גם היהודים; לאחריהם תנוצרנה יתר האומות

4 כל הנאמר כאן על "הספרות היהודית" והזרם המילנארי שלפני שנות התשעים לא חקרתי לא מעט והוא צריך בדיקה יסודית.

5 Ed. May: Remarkable extracts... from a work... entitled The Accomplishment of The Scripture Prophecies... in which are pointed out, in an extraordinary manner, many things analogous to the present great changes in France, 1790 תרגום אנגלי של ספרו של ז'יריה יצ"ל ב־1687. עוד בסוף 1789 נתפרסם חיבור מילנארי שרימו בהקדמתו על המהפכה שהיא ביחד עם מאורעות גדולים שקרו בזמן האחרון לפנייה מבשרים את ימות המשיח. אבל החיבור כולו נכתב לפני המהפכה וטעונו תקוע לתפיסה המילנארית שלפניה. המחבר הוא R. Beer וספרו נוגע בעיקר לעניין היהודי — ועוד ייזכר להלן.

הפאגאניות; ולאחר-מכן יבוא המשיח ותיכון מלכותו אלף שנים תמימות. אולם אף יתכן, אומר ז'יריה, שאלהים יתחיל למנות את אלף השנים מיד לאחר נפילת הקיסרות הפאפיסטית; ופירוש הדבר — מעיר מאַי — שבעצם עומדת כבר האנושות על מפתן מלכות שמים.⁶

מאַי עצמו היה מילנארי, ואין צריך לומר שמילנארים אחרים היו משוכנעים מן ההסבר שניתן למאורע המהפכה בפריז. אולם הציבור החל נענה להסבר זה כנראה רק עם השתלשלות העניינים בצרפת וביחוד עם ביטול סדר הכנסיה הקאטולית וביטול המונארכיה והקמת הרפובליקה (1791–2). מאז ושנים אחדות לאחר-מכן ניתנו לציבור בשפע ובזול אותם קטעים של ז'יריה ועיבודים קצת שונים מדבריו, וקטעים וגם חיבורים משל אנשי דת מילנארים מן המאות הי"ז והי"ח שחזו את נפילת המונארכיה הפאפיסטית ובישרו את המאורעות הכבירים של אחרית הימים שיתרחשו אחריה — דברי מקור והסברים והערות של מביאים-לבית-דפוס ועורכים מילנארים.⁷ היתה בכל הספרות הזאת אותה נקודת אחיזה להסברת המתרחש, שהרי לעיני כול הופתה אותה "חיה רעה"; ובזה היה אף משהו מן ההוכחה שעומדים להתקיים גם דברי החזון על אחרית הימים בכללם. אלא שחסר היה הסבר שיטתי ומלא על-ידי בן הדור שבלשון פשוטה יביא את הקורא בסוד המאורעות העוברים לנגד עיניו ויפרוש לפניו את סדר הדברים לעתיד הקרוב.

שליחות זו החל עושה ג'יימס בִּיכֵנו (James Bicheno) שעה שפירסם לראשונה את "אותות העיתים" שלו.⁸ מחיבור מוקדם שלו לא ניכר שהיה מילנארי בשנות השמונים.

6 חוברתו הנ"ל של מאַי, ע"ע 3–4, 7, 24, 25–27. הקטע המובא אצל מאַי על סדר ההתרחשויות בעידן אחרית הימים הוא העתק מסיכום שנותן ז'יריה בע' 376 של ספרו ושם נזכרת רק התנצרותם של היהודים. אולם בפרק המוקדש לקורות בימי ממלכת הקדושים מדובר גם על שיבת היהודים לארץ. לפי פירושו-הוא לחזונו זה מלכות היהודים לאחר שיבתם עם מלכות המשיח. ר' P. Jurieu: *The Accomplishment of the Scripture Prophecies*, 1687, pp. 160–161.

7 למשל: [Anon]: *The strange and wonderful predictions etc...* Dublin 1792; [P. Jurieu]: *Accomplishment of Scripture Prophecies*, abridged; wherein are contained many things relative to the late French Revolution, London 1793; [Anon]: *Remarkable extracts... from... The Accomplishment of Scripture Prophecies*, Henley 1793; J.C.B. Campbell [editor]: *Predictions of the singular events which have recently taken place in France*, Bath 1793; R. Fleming: *Apocalyptic Key. An extraordinary discourse on the rise and fall of Papacy*, [1701], London 1793 (ודברי הסבר של המו"ל בסוף הספר על הזהות שבין רומא לחיה הרביעית). אותה שנה ובשנתיים שלאחריה פירסם המו"ל G. Terry במהדורות אחדות חמש חוברות בשם כללי *Prophetical Extracts* מדבריהם של כחמשה-עשר אנשי דת ידועים, על המהפכה ונפילת שלטון האפיפיור ויום הדין וכיוצא באלה ההתרחשויות. וגם מו"לים אחרים פרסמו באותן השנים ובשנים שלאחריהן חוברות מעין אלה.

8 James Bicheno: *The Signs of The Times, or the overthrow of the Papal Tyranny in France, the prelude of destruction to Popery and despotism, but of peace to mankind*, Part I [1792] — שנת פרסום זו נותן הביבליוגראף Watt (ר' למעלה הערה 2) ויתכן שמהדורה א' היתה לנגד עיניו. במהדורה ד' שיצ"ל באדינבורג (טופס מזו נמצא בספריית בודלי) תאריך ההקדמה הוא ינואר 1792. כנגד זה תאריך ההקדמה של מהדורה ד' שיצ"ל בלונדון הוא ינואר 1793 (טופס מזו נמצא בספריית המוזיאון הבריטי) וכנראה שעפ"י מהדורה זו הלך בקביעת שנת הפרסום — J. W.T. Whitley: *A Baptist Bibliography*, London, 1916, 1922, "J. Bicheno" הואיל וספר הביבליוגראפיה של ווט קדום מספרו של ויטלי והואיל וב-1794 כבר נתפרסמה מהדורה ד' הריני מקבל את 1792 כשנת הפרסום של מהדורה א'.

כאיש אדוק בדתו ודאי האמין בהתגלותו השניה של ישו והתפלל שלא יאחר לבוא, ואפשר גם נטה להאמין בדברי המילנארים שקרוב יום בואו. אולם דומה שחסר לו אותו מאורע גדול, אותו אות ברור, בו יוכל לתלות אמונתו זו ללא ספקות — עד שבאו מאורעות המהפכה הצרפתית ושכנעוהו. הוא מעיד על עצמו שקרא את ספרו של ז'יריה ואת חיבורו הגדול של הבישופ תומס ניוטון על הנבואות ועיין מחדש בספרי הנבואה והחזון של כתבי הקודש ונתגלה לו עכשיו פשר חדש שלהם.⁹ אם מאמינים אנחנו שיד אלהים בכל המאורעות — מסביר הוא לקורא על דרך ההיגיון; ומי, בדרך כלל, בימיו יאמר שאין הדבר כן? — ברור הדבר שממנה באה גם נפילת המונארכיה הפאפיסטית העריצה ומעוז הדת הקאטולית. ואם כך הוא הדבר, מהי משמעותו של המאורע? שהרי כוונה גדולה לאלהים בכל מעשיו וסדר ותכלית ואם רוצים אנו לחדור אליהם ולהבינם עלינו למצוא את המפתח שיביאנו בסוד המתרחש, כי עד שלא מצאנוהו "דומה כאילו הכל אינו אלא בלבול אחד גדול". המפתח הוא באותן הנבואות על אחרית-הימים שדניאל ויוחנן חזו בעיני רוחם; וכשאנו מצרפים דברי חזון אלה לדבריהם של נביאי ישראל על אחרית הימים לא זו בלבד שאנו מבינים מה שאירע בצרפת אלא גם יודעים מה שעומד לקרות לאחר מכן. שכן מה שהחיה הרעה מתבוססת עתה בדמיה הריהו האות שנותן אלהים לנוצרים להבין כי תמו אותם אלף ומאתיים ושישים שנות שלטונה של הרשעות העריצה וכי כוונתו לפתוח בזה את עידן אחרית הימים. על-פי כוונת אלהים שנתבטאה בנבואות, סדר-דברים משלו לעידן זה. בשלב שלאחר מות החיה הרעה ייהרס שלטונו של האפיפיור. בשלב זה לא יבוא הקץ על הכוחות האנטיכריסטים כולם אלא על חלקם בלבד, לפחות — וזהו השלב השלישי — "כדי לסול דרך לשיבת היהודים ולהכין את האנושות לברכות גדולות יותר משידעה מעודה", כפי שניבאו ישעיהו ויואל וצפניה. השלב הרביעי נועד בשביל "לקבץ את היהודים ולשפוט אותם כהכנה לניצורם", להשמיד את שארית הטיראניה ולטהר את הנצרות מן הסיגים שנתערבו בה במשך הדורות. ממושך יהיה שלב זה ובסופו יתכן ותאיר אותה התגלות נהדרת של האדון למען עבדיו, כאשר הבטיחו יחזקאל וזכריה ויוחנן. עכשיו, אחרי ההתגלות, "מיד נולדת האומה היהודית" וכל הגויים הפאגאנים הולכים ומקבלים את הנצרות, כאשר ניבאו ישעיהו וירמיהו ויחזקאל.¹⁰

ביקנו הגיש איפוא לציבור פירוש שיטתי ומקיף על ההולך ומתרחש בצרפת וגילה את סוד משמעותו המילנארי לנוצרים ולעולם כולו בעתיד הקרוב וקבע סכימה מפורטת לעידן אחרית הימים שנפתח זה מקרוב; ובתוך כך הוא נתן את מקומה של שיבת היהודים

9 מא' מזכיר בהקדמה ל"קטעים המופלאים" שספרו הנדיר של ז'יריה נמצא בידיו. ביקנו מזכיר את ז'יריה בחיבור מאוחר שלו. שניהם, מא' וביקנו, היו מן הפורשים, מן הבאפטיסטים, וישבו בעיר אחת (החיבור הנ"ל של ויטלי, הערכים המתאימים). כמה חוברות בעלות אופי מילנארי שהיו בידי אחדים מאותה עיר, כפי שאפשר ללמוד מן הרשום בדיו על שער החוברות, נמצאות בספריה בודלי. מכאן אפשר אולי ללמוד שישב באותה עיר קיבוץ מילנארי ואפשר כולם על הבאפטיסטים נמנו. מעניין הדבר שאחד Dr. Twiss, מילנאר מן המחצית הראשונה של המאה ה"י, שהתכתב עם הפרשן יוסף מיד (ייזכר להלן) וההדיר אחדים מחיבוריו, אף הוא ישב באותה עיר.

10 "אותות העיתים", ע"ע ו-11, 36, 62, 67, 72-73, 76. סדר השלבים לעידן אחרית הימים נרמז בע' 11 ונידון בפירוט בע' 72: A synoptical table of prophetic numbers. "היתכן" בעניין ההתגלות אינו ביטוי לספק באשר לעצם ההתגלות אלא מוסב, כנראה, על הבעיה אם תהיה ההתגלות פיסית או רוחנית, עניין שבו חלוקות דעות התיאולוגים הנוצרים. גם ז'יריה נקט לשון ספק בעניין זה (ספרו הנ"ל, חלק ב' פרק כ"ד). לימים הכריע ב. לצד התפיסה הגשמית.

לארצם ורימוז על מלוא חשיבותה בתהליך התממשותו של המילניום. מן הראוי לציין שהוא נזקק לעניין שיבת היהודים עוד בשנות השמונים; אולם אין לך אולי דוגמה טובה יותר למבדיל את הדיון הטיפוסי בנושא הזה בשנות התשעים מן הדיון עליו בשנים שלפניהן, מאשר דברי ביקנו אז ועכשיו. אותו זמן מתנהל היה בדפוס ויכוח בין ד"ר פריסטלי לבין אחד דויד לוי על הבעיה הישנה-נושנה אם בישרו הנבואות בתנ"ך את התגלותו הראשונה של ישו המשיח. ביקנו התערב בוויכוח ב"פנייה ידידותית אל היהודים" וטען בין השאר, כי עתיד מזהיר נכון ליהודים והם ישובו לארצם והמשיח הוא שיגאלם ויקבצם, אלא שתחילה עליהם לשוב אל האלהים ולהכיר בישו משיחו.¹¹ כוונה, בדרך כלל, הגישה בספרות הפולמוס על הנושא הזה ואין ביקנו משנה מקודמיו; וגם חלק גדול מספרות דתית אחרת שמעלה לדיון את שיבת היהודים מקדים על הרוב את ניצורם לחזרתם. שונים לחלוטין דבריו של ביקנו כעבור שנים אחדות. "אותות העיתים" שראה עכשיו בדברי הנביאים והתנאים גילו לו שעל-פי סדר השלבים של העידן החדש עומדים היהודים לשוב לארצם לפני שיכירו בישו. ולא זו בלבד שנקבעת עכשיו שיבתם ללא תנאי, אלא שמסתבר מקומה החיוני במסכת המאורעות של עידן אחרית הימים: היא הכרחית בשביל להביא חורבן גמור על הכוחות האנטיכריסטים כולם ובשביל לסלול הדרך להתגלותו השנייה של המשיח ובשביל להפיץ את האמונה הנוצרית הטהורה בין כל הגויים ובשביל להביא את מלכות השמים עלי אדמות, אותו מילניום מבורך שהוא משאת נפשו של עולם הנוצרים המאמינים. וכשם שביקנו הוא, כמדומני, הראשון בשנות התשעים שגיבש את המשנה המילנארית החדשה בכללה כן הוא הראשון שקבע בה את הפרק היהודי ועשה את השיבה לארץ ישראל לעניין אקטואלי.

ג

"אותות העיתים" חלק א' ראה אור ב־1792 ועד סופה של שנת 1793 נתפרסמו שתי מהדורות נוספות; בראשית 1794 יצאה מהדורה רביעית ומהדורה ראשונה של חלק ב'; ועד סופה של אותה שנה נתפרסמו שלוש מהדורות של החיבור על שני חלקיו. בשנה שלאחר-כך שוב ראו אור שתי מהדורות של חיבור חדש משלו. גם כאן הוא אומר בלשון פשוטה ונמרצת חדורה אמונה והתלהבות את עיקרי השקפתו המילנארית ומשזר בה את שיבת היהודים לארץ; וכשם שקבע בחיבורו הקודם פרק-זמן מסויים לכל שלב ושלב מעידן אחרית הימים כן הוא מחשב קיצים גם במחברתו זו.¹² אולם ביקנו לא נשאר בודד בהסברתו והטפתו המילנארית. אליו ואל אחרים שכבר החלו נושאים דרשות וכותבים באותה רוח הצטרף באותו זמן אדם ידוע בציבור, הוא הד"ר יוסף פריסטלי (Priestley), איש מדע ותיאולוג ופובליציסט פורה, ובן לאחת מכיתות הפורשים. אף שבמידת ההתלהבות הוא נופל מביקנו הנה בכוח שכנוע הסביר, שהמהפכה בצרפת והמלחמות שעוררה מבושרות את מלכות ישו. אין הוא מעז להשב קיצים, אך אין צל של ספק בדבריו שהמילניום שוב אינו רחוק — ולפני ההתגלות של המשיח יחזרו היהודים לארצם. ואף הוא, כביקנו, שתבע בעבר מן היהודים להכיר בישו לפני שיבתם, עכשיו אינו מתנה אותה בטיב אמונתם.¹³

11 J. Bicheno: A friendly adress to the Jews, 1787, pp. 59—60

12 J. Bicheno: A word in Season (1st ed.), 1795, pp. 14—15, 20, 49, 51
13 שראשית שיבת היהודים תאריך עד 1819 ואילו השלב של קיבוץ כולם וחזרתם ושפיטתם יארך 45 שנה ובסופו של אותו שלב, כלומר ב־1864, יתגלה המשיח בשניה.

Joseph Priestley: The present state of Europe compared with ancient Prophecies, 13

הדרשות והחיבורים המילנארים למיניהם והאקלים המילנארי שהיה מתפשט והולך השפיעו על אחד ריצ'ארד בראת'רס (Brothers), קצין ימי שהפך פאציפיסט והתפטר משרותו וב־1794 החל מתבאבא וטוען שנשלח משמים לגאול את אנגליה ואת העולם והוא שיוביל את היהודים לארץ־ישראל בעוד שנים אחדות. מיד זכה לקהל רב של מאמינים וחסידים, חיבוריו וחיבורי חסידיו יצאו במהדורות רבות ונמכרו באלפיהם, מקצות המדינה באו לראות את המשיח החדש, ובלונדון עצמה דומה היה שנודעוזה החברה כולה עד כדי כך שהממשלה ראתה הכרח לשים ידה עליו. וכשהובא בראת'רס לחקירה חקרו ארוכות הלורד־צ'נסלור בכבודו ובעצמו וראש הממשלה היה נוכח בשעת מעשה. לא בראת'רס גופו מעורר את התעניינותו, המשמעות שבדבר אינה באישיותו דווקא, אלא בציבור שנענה לו, ציבור נדהם ונפעם ומסוער מתהפוכות העיתים ומוכן להטות אוזן להסברם של המילנארים, שסוף סוף הביא אלהים על העולם את עידן אחרית הימים¹⁴. אמנם, הסערה שעורר בראת'רס בציבור שככה לאיטה לאחר שהושם "מלך היהודים" בבית־מחסה לחולי רוח ולאחר שלא נתקיימו כמה מנבואותיו לשנת 1795. אף־על־פי־כן דרוך היה הקהל ציפיה וחרדה לגדולות ונצורות, מוכן ואפשר גם משתוקק לקלוט דברי המילנארים — והללו הוסיפו להלעיטו מפירושיהם והסבריהם ולהלהיבו. שכן כאשר נטל צבא המהפכה מן האפיפיור את נחלאותיו וערער את מעמדו ויוקרתו נראה היה כאילו צדקו המילנארים כשקבעו על־פי פירושיהם לחזונות יוחנן ודניאל שאחרי נפילת המונארכיה הקאטולית יתמוטט שלטונו של ראש הכנסייה הרומית. עכשיו הם שבו והסבירו כי בסדר המאורעות לעידן החדש הגיע תורה של הקיסרות התורכית הכופרת; וכשזו תופה ותתמוטט יגיע מועד ראשית שיבתם של היהודים. על־כן כשנודע ברבים על מסע בונאפארטה למצרים ולארץ־ישראל, שוב נסתבר שאמת בפי המילנארים. אותו זמן התפשטה ונתחזקה בקרב העם

1794, pp. 2, 3, 18—26. בע' 2 מוכיר פ. דרשה קודמת שלו על אותו נושא; ובשנים של אח"כ הוא פירסם חיבורים נוספים באות הרוח. בשנים 5—1794 ראו אור לפחות עשרה ספרים מילנארים נוסף על אלה שכבר הוזכרו ועל אלה שמוזכרים בהערה הבאה. מכולם ראוי להזכיר חיבור בעל אופי מילנארי משל אחד שלא נמנה עם הפורשים: E. Whitaker: A general and connected view of the Prophecies relating to the Times of the Gentiles, 1795 (2nd ed. 1798) ויטאקר שכתב ב־1784 חיבור מתון להוכיח את שיבת היהודים לארץ הפך מילנארי גלוי בראשית שנות ה־90 כשהסביר בחיבור שהוזכר על פירוש ומשמעות הנבואות ובמחברת של דרשות שפירסם שנתיים לפני כן את האופי המילנארי של הדור, והראה שתקופת 1260 שנה הולכת ומסתיימת וחורבן השלטון הפאפיסטי והקיסרות התורכית ושיבת היהודים קרובים מאד. ימי הגוים "ימלאו לחלוטין", לדעתו, ב־1866 ולא בשנת 2000, כפי שסבר הבישופ גיטון (עמ' 185, 198, 275-6). וזו הירבה לכתוב פרשנות על הנבואות גם בראשית המאה ה־20.

14 Richard Brothers: A revealed knowledge of the Prophecies and Times... containing the Restoration of the Hebrews to Jerusalem by the year 1798 [London 1794]. באותה שנה יצא גם חלק ב' של החיבור. בשנה שלאח"כ פירסמו חסידיו ב. חיבורים רבים להגנתו והגנת דעותיו. בין חסידיו הנלהבים ביותר היו אמן ידוע ומשפטן סקוטי, חבר בית הנבחרים. ר' ערך על ב. ב־DNB. ססיל רות פירסם ספר קטן על ב. The Nephew of the Almighty, 1933. החיבור כתוב ברוח סארקאסטית מובהקת. אין קל מזה; ברור מחיבורו שאין רות מבין את משמעות התופעה, כנראה מתוך שאינו יודע את הספרות המילנארית ואת האקלים המילנארי של הזמן. אצל — Roger Matthews: Six English Messiahs, 1936 יש פרק על ב. אם־כי אין בו כל אפרט מדעי ניכר הדבר שהמתבר כתב מתוך ידיעת המקורות, אבל אין הוא עומד על הזיקה של ב. אל המילנאריות של הזמן.

הסברה, ובחוגים רחבים אף האמונה, שייתכן מאד ובאמת עומדת האנושות על מפתנה של מלכות שמיים.¹⁵

גם "האבאנגליקל מאגאזין" — כתב־עת שייסדהו פורשים ואבאנגליקאנים במשותף — לא יכול עוד לעצור ברוחו; ואפשר משקף ירחון זה נאמנה את הלך הרוח באותם חוגים דתיים — לפחות מחציתו של העם — שנטו להאמין בתורה המילנארית בכללותה והתאפקו מלגלות דעתם במפורש. אמנם זמן קצר לאחר ייסודו נדפסה בו רשימה בעלת אופי מילנארי גלוי, אבל דומה שהמערכת והאחראים לכתב־העת נרתעו מעמדה כה מפורשת לצד המילנארים ושלוש שנים לא פירסם הירחון שום רשימה דומה וספרות מילנארית שוטפת לא הוזכרה גם במדור ביקורת הספרים. נהפוך־הוא, אחרי פרשת בראתרס ראה העורך להתריע נגד הנתפסים לחישובי קץ ודחיקתו ולנבואותיהם של בני־הזמן. אולם שבועות אחדים לאחר מכן, עם ההתרחשויות המדיניות באירופה שאישרו כביכול את סדר העניינים שקבעו המילנארים לעידן החדש, שוב החלו להידפס על דפי הירחון דעות מילנאריות, אם ברשימה שמסרה תוכן של חיבור מילנארי ואם בקטע מתוך חיבור כזה.¹⁶

החיבורים המילנארים עצמם שהלכו והזינו את הציבור היו, כמובן, יותר גלויים בעמדתם ויותר נמרצים. ולא רק פורשים למיניהם וכמרים בעיירות וערים נידחות פירשו את המאורעות השוטפים והתנבאו על אלה שעתידים לקרות בעתיד הלא־רחוק. אדוארד קינג (King), דרך משל, איש אמיד ושמרן, בן נאמן לכנסיה הרשמית, חוקר עתיקות והיסטוריון וחבר ב"חברה המלכותית", גם הוא התחבר לחבל המתנבאים. עוד בסוף שנות השמונים הבחין באותות של עידן אחרית הימים ובשנות התשעים התחזק בדעותיו. בשנת הפלישה הצרפתית היה בטוח באמיתותן ובנכונות חישוביו עד כדי כך שתוך חודשים אחדים הוציא לאור שני חיבורים בהם הוא הולך ומראה כיצד נבואות מסוימות בישעיהו וביחוד פסוקים סתומים בפרק י"ח וכן פסוקים מסויימים בדניאל ובחזון יוחנן, כיצד כל אלה מתאימים בדיוק נמרץ הן להתרחשויות הכבירות של השנים האחרונות על כל פרטי פרטיהן והן לעמים השונים הנוטלים חלק בהן, כפי שצריך לקרות באחרית הימים. אין לו כל ספק

[Anon]: The illuminator or looking glass of the Times, ... the French Revolution 15 and the overthrow of the Pope's authority ... foretold a century ago ... A recent prediction of ... the destruction of Mahomedism ... and the Restoration of the Jews [1797], pp. V, 22, 28-9 (המחבר מזכיר חיבור שנתפרסם "בזמן האחרון" ובו מדובר על שיבה קרובה; הוא עצמו אומר שעד 1802 תארע השיבה). J. Bicheno: The probable progress and issue of the commotions which have agitated Europe since the French Revolution, 1797; idem: A glance at the history of Christianity, 1798, (במשך אותה שנה יצאו ג' מהדורות של חיבור זה). למהדורה ג' שיצ'ל אחרי הפלישה הצרפתית למצרים כתב ביקנו נספח על המתרחש בזמורה. על העניין היהודי בעקבות תמוטת שלטון האפיפיור והטיראניה התורכית — ע' 25 והלאה. אותה שנה פירסם ב. מהדורה ד' של "אותות העיתים" על שני חלקיו. בשנים 1796–1799 ראו אור לפחות שלושים חיבורים מילנארים חוץ ממהדורות חדשות של חיבורים כאלה שנדפסו בשנים קודמות וחוץ ממאמרים ורשימות ושירים בעלי אופי מילנארי שנדפסו בכתבי־עת דתיים; רובם המכריע של חיבורים אלה ראה אור בשנים 1798–1799.

16 The Evangelical Magazine, Oct. 1793: On the glory of the Latter Day — שם, שנת 1796, ע' 303; המפנה — שם, שם, ע"ע 412–414; רשימות מילנאריות וכו' — שם, שנת 1797, ע' 480 (רשימה על ספר מילנארי שיצ'ל שלוש שנים לפני־כן); שנת 1798, ע"ע 173, 390; שנת 1799, ע' 75; שנת 1800, ע"ע 423–424. המערכת נוהגת איפוק גם בשנים האחרונות האלה, אבל אינה רואה טעם — לרגל הלך־הרוח במדינה, כנראה — להוסיף ולצאת משורת ההגינות הוירנאליסטית ולא לשקף מה שהולך ומתפרסם בתחום הספרות הדתית.

שהיהודים עומדים לשוב למולדתם בזמן הקרוב ביותר וכי מלכות אלף השנים עומדת מאחורי הכותל¹⁷.

מה שקינג צירף עצמו למחשבי קיצין ולדוחקי הקץ היה רע למדי בעיני הבישופ סמיואל הורסלי (Horsley), שהרי מילנאריות קולנית וקיצונית לא זו בלבד שעשויה להביא לירידת האמונה אלא שהיא גם מערערת את סמכותה של הכנסיה הרשמית; ואם שמרן כקינג נתפס לדרך ביטוי כזו של רעיונות כאלה הלא דבר הוא והדעת אומרת שאינו בודד בקרב שכבתו החברתית. גדולה מזו, עבירה גוררת עבירה: קינג רימוז בחיבורו משנת 1798, וכתב במפורש בחיבור שלאחריו כי צרפת היא שנועדה משמים להיות גואלת ישראל ולהביא באניותיה את היהודים לארצם. אולם הבישופ הורסלי לא יכול בשום פנים ואופן לקבל את הדעה כי בחלקה של צרפת הכופרת יפול כבוד גדול כל-כך. אף סכנה לאומית היתה ברעיון לא-פאטריוטי זה. קינג לא היה בודד בדעתו; ביקנו, דרך משל, סבר כמותו; והרעיון התפשט בקהל. כבר ציבור גדול, ביחוד מבין הפורשים, נשא עיניו אל המהפכה בצרפת ותלה תקוות גאולה ממצבו החברתי והכלכלי הירוד שבהשפעת רעיונותיה ומושגיה ומוסדותיה החדשים על אנגליה. לא מעטים מבין הפוליטיקאים הוויגים גילו אהדה לרעיונותיה. ואם פירושים לנבואות מעיטו של איש נכבד ושמרן יחזקו את ידיהם של חוגים רחבים אלה, מה תקוותו של קדר החברה האנגלית השלטת ותקוות המדינה בכללה? שכן אותו זמן עמדו איי בריטניה בסימן של סכנת פלישה מצד צבא צרפת ולפחות בעיר נמל אחת בדרומה של המדינה סירבו אנגלים לתת ידם להכנות נגד הפולש, הואיל וחטא הוא להילחם בצבא שאלהים עשהו מכשיר בידיו כדי לגאול את עמו ישראל¹⁸. השלטונות של הכנסיה ושל המדינה כאחד כבר גיסו להתגונן מפני גילויים מדאיגים כאלה בתחום חיי החברה והפוליטיקה בכללה ובתחום האמונות והדעות: נתפרסמו חוקים וצווים למנוע פעילות מדינית-חברתית בעלת אופי ריפורמי ובכנסיות נשאו כמרים אנגליקאנים דרשות לרוב על אמונה אמיתית ונגד התלהבות דתית והטיפו בוקר וערב לנאמנות למלך ולמדינה ולכנסיה. דא עקא שהפורשים היו להם כנסיות לאפים משלהם והמילנאריות אחזה גם באנגליקאנים. הורסלי סבור היה, כנראה, שההטפה והדרשות אינן מספיקות וצריך לאחוז באותו נשק ההסברה המקובל על המילנארים, דהיינו להסביר את הכתובים על אחרית הימים ולהראות כיצד יש לפרשם ולהבנם. פירושי הדחוקים של קינג לפסוקים שהם בין הסתומים ביותר בספרי הנביאים הקלו על הורסלי את המלאכה. בנימוס רב ומתון מתון ובאירוניה עדינה הוא דוחה הפרזות של קינג בפירושו ואגב דיון בהסברים המתקבלים על הדעת הוא מצביע על הדרך הנכונה לפרש נבואות על אחרית הימים. "הג'נטלמנס מאגאזין", ירחון ותיק ומכובד ושמרן שלא ניתן בו, כמובן, כל אותן השנים רמז לכל הספרות המילנארית, מיהר לקדם בשמחה ובברכה את הדברים המיושבים של הבישופ כנגד הלהט המילנארי. אך כפי שקורה לעיתים למבקרים מקצועיים, גם אותו עורך נחפו לעלעל בדפי החיבור של הורסלי ולא עיין בהם, ועד מהרה הועמד על טעותו.

17 Edward King: *Morsels of Criticism*, 1788; *Hymns to the Supreme Being*, 1795 ("המנונים" הוא ביטוי ספרותי רווח מאד בפרסומים הדתיים של האבנגליקאנים ולעיתים קרובות הם משקפים הלך רוח מילנארי); Remarks on the Signs of The Times, 1798, pp. 3-4, 16, 18, 19-20, 23-27; (עפ"י חישוביו הוא נסתיימו 1260 השנים עם התמוטטות שלטון האפיפיור והקמת הריפובליקה הרומית). A supplement to the Remarks on the Signs of The Times, Feb. 1799, pp. 3, 9, 16, 21 ff.

18 ר' מכתב של אחד ג'נקינס ב" Jewish Expositor משנת 1820, ע' 267.

"הלורד-בישופ המלומד — כותב איש משכיל ושנון בחוכרת מאוחרת של אותו ירחון, כשהוא מנתח את דברי הורסלי — נוהג בנועם בידידו בעל ההזיות [ז. א. קינג] הואיל ושכלו העצום נוטה במקצת לצד אותו פירוש של הנבואות המקובל בימים אלה על אנשים מסויימים". ואמנם, אף שמבטל הורסלי פירושים דחוקים ובכובד ראש חמור מתרה במחשבי חישובי-קץ, אף-על-פי-כן משתמע מדבריו שהוא מן המאמינים בימות המשיח הקרובים וכי גם ייתכן שקבוצה קטנה של יהודים בלתי מנוצרים תתחבר אל האנטיכריסט ותתישב בירושלים תחת הסתו. אכן, הבישופ יצא לקלל את מחנה המילנארים ונמצא מברכם. הורסלי לא רק בישופ ותיאלוג היה, אלא גם איש מדע ידוע בדורו ומהדיר כתביו של איזיק ניוטון ונמנה על "החברה המלכותית" ומעמודי התווך של הכנסיה האנגליקאנית. איני יכול לומר מאימתי נתפס לאמונה המילנארית, אבל מאז חיבורו על ישעיהו י"ח החזיק בה ומת באמונתו זו. השקפתו המילנארית, שדווקא אותו ירחון שמרן עשה לה פרסום שלא במתכוון, אין ספק שהיתה לה השפעה על הציבור הדתי כולו וביחוד על המחנה האבנגליקאני הער והתוסס והלוחם. אף נוח היה להיתלות באילן כזה. המילנארים, מכל מקום, עטו עליו כמוצאי שלל רב.¹⁹

ראשון שנתלה בו היה ביקנו בקשר עם שאלה מסויימת הנוגעת לשיבת היהודים, עניין שהולך ומעסיק יותר ויותר את דעתו של הציבור. כבר ראינו כי בשנים 1797–1798 קישרו מחברים מילנארים את המאורעות הפוליטיים הגדולים באפשרות קרובה של שיבה ואחדים ציינו את סוף המאה או את ראשיתה של המאה החדשה כמועד של ראשית השיבה. כחודשיים לאחר שהפליגה הארמדה הצרפתית מטולון ולפני שידעו באנגליה אל-נכון לאן פניה מועדות הביא עיתון נפוץ מאמר גדול שכותרתו *Re-establishment of the Jewish Government*; היה זה תרגום של הקול-הקורא של היהודי האיטלקי לאהיו שראה אור זמן קצר לפני-כן בעיתון צרפתי.²⁰ חודשים אחדים לאחר-מכן, כשכבר ידוע היה מקומו של בונאפארטה וצבאו, נודרו ביקנו לפרש ידיעות אלה בדרך פרשנותו הדתית-פוליטית בנספה למהדורה השלישית של ה"מבט אל קורות הנצרות". המתרחש עכשיו במזרח — כותב ביקנו — כשהוא מחובר למאורעות המופלאים של חשע השנים האחרונות וביחוד לאחר גפילת שלטונו [החילוני] של האפיפיור מרמוז על כך שהולכת ומתקיימת הנבואה בחזון יוחנן המכוונת לחורבנה של הקיסרות התורכית. "עכשיו אנו מצפים לחזירתם של היהודים המפורזים... ואפשר מאד והפולש עצמו יראה צורך פוליטי להזמין את היהודים לשוב לארצם".²¹ כדי לשכנע את הציבור שאין אלה דברים בעלמא הוא

19 Samuel [Horsley] Lord Bishop of Rochester: Critical disquisitions on the Eighteenth chapter of Isaiah, 1799, pp 1-2, 11-12, 85, 88-90, 98, 103; Gentleman's Magazine, June 1799, July 1799, p. 549 ("Agricola"); G. R. Balleine: History of the Evangelical party... 1908, p. 142: Horsley... the leading Bishop of the Day; DNP: "Horsley". מחבר הערך, הבקיא בספרות הדתית של הזמן, אינו מצביע על עקבות מחשבה מילנארית בחיבוריו של הורסלי ורק מזכיר מכתב שלו שנכתב סמוך למותו שהוא בעל אופי מילנארי. לואיס וז'י (Way) מילנאר מובהק מן הדור שלאחר הורסלי, כתב כי פירושי הבישופ לכתובים הם ה"ניבום אורגאנום" של פרשנות הנבואות.

20 The Courier, 19.6.1798 (על הקול הקורא ר' ב. דינור: במפנה הדורות, ע' 6–345).

21 A glance at the history of Christianity, 3rd ed. [Nov] 1798, Postscript, pp. 26-8 באותה שנה יצ"ל גם מהדורה ד' של "אותות העיתים" השלם; ועל עטיפת המהדורה הג' של ה"מבט" הודיע ב. כי הוא עומד לפרסם מהדורה ה' מורחבת בצורך נספה על סיכויי הקיסרות התורכית.

פרסם כעבור עשרה חודשים, בערך, מהדורה נוספת וצירף לבספח על ענייני המזרח רשימה של מראי מקום מן הנביאים ומן הברית החדשה, שכולם באים להוכיח את שיבת היהודים לארצם, כי שיבתם תארו בימי אסון גדול וכללי ובימי חורבן של מדינות וממלכות וכן את כל הכרוך במאורע המיוחד המופלא הזה. אפילו עורכו של "הג'נטלמנס מאגאזין" השמרן משקף ההשקפה הראציונאליסטית של השכבות העליונות בחברה וחסיד מופלג של "הכנסיה והמלך" ראה לנכון להביא קטע גדול מעניין זה במדור ביקורת הספרים. אמנם הוא מקדים ומציג את ביקנו בלשון אירונית, אבל עצם הבאת הדברים מצביעה על השפעתו הגוברת של ההסבר המילנארי בכל שדרות הציבור. שכן, בזמן שהצבאות הבלתי מנוצחים של המהפכה לחמו בממלוקים ובתורכים במצרים ובארץ-ישראל ודאי דומה היה על הרבים שהסכימה המילנארית הולכת ומתממשת. באווירה זו ודאי לא נראתה שיבת היהודים כדבר רחוק מן המציאות.²²

אותה שעה, על סף המאה החדשה, ראה ביקנו לראוי להסביר בחיבור גדול את מלוא כובד חשיבותה לנוצרים בכלל ולעם האנגלי ומדינאיו בפרט ולעוררם לתת את הדעת על "שיבת היהודים משבר כל האומות", מאורע גדול הממשמש ובא.²³ ואמנם, נושא השיבה נעשה רווח יותר ויותר בציבור, מעלים אותו בנשימה אחת עם "ההתגלות השנייה" ו"המילניום המאושר" ומדברים עליו כעל דבר המובן מאליה. ודאי המחשבה נתונה ליום הדין ולמילניום ועניין השיבה נזכר תכופות הואיל והוא משובץ בעידן אחרית הימים. אולם גם בפני עצמו דבר מופלא הוא, מעורר השתוממות, ובעיות כרוכות בו, לא רק מצד המעשה גופו אלא גם מצד ההשקפה הנוצרית המקובלת על העניין ואולי גם מצד היחס הרגיל אל היהודים בכלל. על כן עולה הוא גם כנושא לעצמו בדיוני הזמן, בחיבורים ובדרשות ואין ספק שגם בחילופי דברים וויכוחים שלא נשארה מהם עדות ישירה בכתב. מן הדין, איפוא, להתעכב ולעמוד עליו בשלמותו לאחר שעד כאן ניתן לו מקומו במסגרת העניין הראשי אליו הוא מחובר.

ד

רעיון גאולת ישראל ושיבת ציון, כרעיון ההתגלות השנייה והמילניום, מקורו, כמובן בפתובים, בתנ"ך ובברית החדשה, אבל שלא כרעיון האחרון, עיקר שורשיו ורובם בתנ"ך הם; במחשבה התיאולוגית של הנוצרים ובספרותה הוא תלוי בבעיות הכרוכות בפרשנות הכתובים וביקורת המקרא. למעלה מאלף שנים לא היתה לו זכות קיום בהגות הנוצרית הואיל ובפרשנות ימי הביניים נדחתה, כידוע, בדרך כלל השיטה הפשטנית מפני השיטות האחרות שהיו רגילות בידי "האבות" וביחוד מפני השיטה האליגורית שאף קיבלה את ברכתה של הכנסיה הרומית. כל אותן פסקאות בתנ"ך הנוגעות לשיבת היהודים לארץ מכורתם בעתיד הרחוק ומצבם המאושר ומעמדם החזק בארץ ישראל ובין הגויים נקבעו על-פי גירסה זו כאילו כל עיקרן לא נאמר כלל על עם ישראל ולא עליו

A glance ... 4th ed. [Sept]1799: A postscript on the present movement in the East, 22 pp. 27-28; The Gentleman's Magazine, July 1800, p. 648
 באותו כת"ע מספטמבר 1799, ע' 738: ... it is surely no rash conjecture to suppose that they [the Jews] may be restored to their own land under the power and protection of another mighty empire ...

J. Bicheno: The Restoration of the Jews, The crisis of all nations ... 1800 23
 גידון בהמשך המאמר.

יחול כִּי־אם על הכנסייה הנוצרית ועל קהל נאמניה. היהודים חטאו, אלהים הגלם מארצם, ריחם עליהם והחזיר שאריתם כאשר הבטיח, שוב לא שמעו בקולו ודחו את שליחו ישו ועל כן חזר והגלם—ובזה חסל סדר עם ישראל. ליהודים שוב אין עתיד לאומי, ואילו כל יהודי כפרט תקנה לו וגאולה רק בחיק האמונה הנוצרית. הנבואות שנשאו הנביאים על שבות ישראל חלקן מכוון לשיבת בבל והוא נתקיים. ואילו חלקן האחר המנבא עתיד מזהיר כולו מכוון אל הכנסייה הנוצרית, שהיא היורשת הישירה של "הכנסייה העברית", ואל הדת הנוצרית. להן ולהן בלבד נכונו הגדולה והתהילה והתפארת כאשר יגאל אותן אלהים ממאבקן עם הכופרים וכאשר יסייע להן להתפשט בכל ארצות תבל וכאשר מציון הן תמשולנה ברמה על העולם כולו. אולם מימי לותר וּמְלֶאכְטוֹן וצווינגלי וקאלווין החלה האכסגאציה הפרוטסטנטית לנטוש את שיטות הסמל והאליגוריה ונהגה לפרש את הכתובים "פירוש מילולי", "פירוש דקדוקי", רוצה לומר להסבירם על דרך הפשט. המאמינים נקראו לחזור אל הכתובים כמקור האמונה הנוצרית האמיתית והטהורה ולהבינם כפשטם; והואיל ושוב לא היו מוגבלים כבעבר בשום סייג ואיסור בפרשנות (כגון זה של הכנסייה הרומית שאין לפרש פירוש שיש בו לסתור את משנת הכנסייה) נמצא שכל אחד היה בן חורין לפרש את הכתובים בעל־פה ובכתב ובדפוס על־פי שכלו וכרצונו. בזה נפתח פתח לחידושים בסוגיות תיאולוגיות נכבדות ובאמונה ובהלך־דעות של הפרוטסטנטים ולכיתות מכיתות שונות שנתקבצו סביב משנה זו או אחרת. אבל אותה חרות עצמה הניחה מקום גם לפירוש ברוח המסורתית. כך, מכל מקום, אירע בפרשנות על הנבואות, שעד היום לא כולה נעשית על דרך הפשט ובכמה מבחינותיה היא תקועה לפרשנות המסורתית.

וכך אירע בסוגיית "שיבת ציון". אין אני יודע לומר אימתי בדיוק חל המפנה בפרשנותה ומה הגלגולים שעברו עליה עד שהחלה בגירסתה הפשטנית להכות שורשים עמוקים. זהו עניין למחקר מדויקד בפני עצמו בספרות הפרשנות, לפחות מימי הריפורמאציה (שכן גם בימי הביניים היו מפרשים וביחוד המתקנים ויקליף והוס שדגלו בפירוש על דרך הפשט)—ולא עסקתי בו. אולם מן הספרות המעטה שבדקתי מסתבר שסוגיית גאולת ישראל ושיבת ציון כפשטה הוא חידוש גדול שנתגלה למחברים לאחר שמשנת הכנסייה הרומית והפרשנות המסורתית הסתירה מן הנוצרים מאות רבות בשנים. אפשר עצם החידוש בסוגיה כה נכבדה לנצרות הוא שגרם להיסוסים לקבלה, אם בחלקה ואם ובמיוחד בשלמותה. אולי יעלה המחקר שלא רק כוחה של מורשה ומסורת ארוכה עיכב בעד קבלת הפירוש החדש. אפשר הטעם לדחייתו היה אי־רצון לוותר ליהדות בקונפונטאציה עם הנצרות, כפי שנתפס הדבר למפרשים ותיאולוגים. ואפשר יעלה המחקר שהטעם לדחייה היה נעוץ במשפט קדום דתי ליהדות וביחס המפרש ליהודים בכלל וליהודים שבסביבתו בפרט, רגשות ודעות שלא היה יכול לגבור עליהן. שכן כיצד יתואר שהיהודים שדחו את המשיח והצרו לו והביאו למותו ואותם היהודים השנואים והבוזיים שלגד עיניו ישובו—כפי שמסתבר מן הכתובים כפשטם—ויחיו על אדמתם בארץ הקדושה עם גיבור וגאה ושליט ודווקא בזכותם תבוא הברכה הגדולה לעולם כולו? ואפשר ויחס המתנגדים לרעיון השיבה היה בעיקרו פועל יוצא מעמדתם בשאלת ההתגלות השניה והמילניום. שעל־כן, כפי שראינו, שני העניינים בתחום האסכטולוגיה הם וכרוכים זה בזה, והן סוגיית המילניום פרשה כאובה בתולדות הנצרות היתה, גם מאז הריפורמאציה. אמנם אפשר לדון במילניום—וגם בשיבת ישראל—דיון תיאולוגי־אקדמי, אלא שמסקנותיו של דיון כזה על־פי פירוש פשטני היו מחזקות את ידי הפונדאמנטאליסטים, כפי שהוכיח הניסיון, וביחוד את התנועות

המילנאריות שצמחו מתפיסה פשטנית קיצונית כזו; ואלה, כידוע, הזיקו בדרך כלל לתנועת הריפורמאציה בארצות רבות וגם בימי שלטון הפוריטאנים הכניסו יסוד אנארכי חריף. ועל-כן התוצאות המעשיות של הדיון היו לנגד עיניה של ההירארכיה בכנסיה האנגליקאנית (שגם מטעמים אחרים התנגדה לעיון ודיון בסוגית ההתגלות השניה והמילניום) — ובעקבותיה הלכו מטעם זה או אחר רבים אחרים — ולנגד עיניהם של המתונים והזקנים בין ה"פורשים" לכיתותיהם. ולא זו בלבד שטענו שאין משום-כך לדשדש בבעיות האסכטור-לוגיה אלא שגדחפו להעדיף פירוש שלא על דרך הפשט — דהיינו, שההתגלות השניה ומלכות השמיים לא תהיינה גשמיות אלא מובן רוחני יש ליחס לדברים אלה שבברית החדשה; וגם בגאולת ישראל ובשיבתם אין הכוונה לחזרה גשמית לארץ ישראל אלא לשיבה רוחנית. ואולם עוסקים אנו כאן לא בהתנגדות לרעיון השיבה אלא בהשתרשותו וכיצד היתה השתלשלותה של השתרשות זו באנגליה.

יש סימנים לכך שפרשנים אנגלים בסוף המאה ה"ט ובראשית המאה שלאחריה כבר נזקקו לנושא הזה כשהגיעו בפירושם לפסוקים מסויימים המדברים בו. אך הראשון, כנראה, במאה ה"ז (ואולי גם לפני-כן) שעשה סוגיה זו עניין לדיון בחיבור בפני עצמו והסביר ותייך על דרך הפרשנות החדשה את כל השאלות שהיו כרוכות בה, כשהוא סומך דבריו בשפע פסוקים מן הנביאים ומדברי פאולוס, הוא סאר הנרי פינץ' (Sir Henry Finch) — בן למשפחה כבודה מאד, חבר-פרלמנט ומשפטן משכיל שידע עברית וכתב חיבורים בתחום המשפט והתיאלוגיה. הוא קובע כללים מסויימים בפרשנות הנבואות על אחרית הימים ולדעתו, "במקום שמוזכרים ישראל ויהודה וציון וירושלים אין רוח הקודש מתכוונת לישראל רוחנית, רוצה לומר כנסת אלהים מבין הגויים או מבין הגויים והיהודים, אלא לישראל יוצאי חלציו של יעקב". רוח אלהים מדברת בלשון בהירה ומפורשת, הוא אומר, וכשדיברה על שיבת היהודים לארצם ועל נצחונם על אויביהם ועל שלטונם למרחקים "לא לשון אליגוריה בדימויים ארציים נקטה אלא נתכוונה ליהודים באופן הממשי והמילולי ביותר. ואי-אפשר בכלל לרצות במונחים יותר מפורשים וברורים מאלה בהם משתמשת רוח אלהים בכוונה תחילה כדי למנוע הסבר אליגורי". ואמנם מעידים האותות שאלהים מתכוון לשוב ולהחזיר בעתיד הקרוב את היהודים לביתם מכל מושבות פזורה. ו"לא יחידים או נבחרים פה ושם אלא את האומה בכללה (the nation in general) ... עשרת השבטים ושאר היהודים", והם יישבו לבטח בכל חלקי ארצם ויהיו ממלכה אחת גדולה, ונכבדה בעיני כל האומות, לעולם ועד.²⁴

בשנות השבעים הקדיש לסוגיה זו שני חיבורים אחד סמיואל לי (Samuel Lee), שאף הוא טען נגד הנסיונות לפרש את הנבואות על השיבה כאילו על ישראל רוחני או מיסטי הן מדברות. הוא ערך רשימה גדושת פסוקים הנוגעים לעניין להוכיח שהמדובר הוא ב"ישראל טבעי" (natural Israel), כלומר ישראל פיס, של ממש, וב"שיבה לאומית" (national Restitution). אם מסבירים המפרשים המסורתיים את הנבואות על שבות בבל ועל שיבת בבל כפשוטן — הוא טוען — הן ברור הדבר שגם את הנבואות שטרם נתקיימו עלינו להסביר כפשוטן. נאמר בנבואות אחדות על השיבה לא רק שישבו היהודים לארץ-

[Sir Henry Finch]: The Worlds Great Restauration or the Calling of the Jews, and 24 (with them) of all the Nations and Kingdoms of the Earth, to the Faith of Christ. Written by the second son of Sir Tho Finch, London 1621: pp. A₂, 1-2, 4, 6, (repair=)repayre פעם או פעמיים הוא מציין את השיבה בתיבה .49-50, 56, 59, 190 הנרדפת ל"restore".

ישראל אלא ששוב לא יעזובה, והרי אחרי שיבת בבל עזבו היהודים את הארץ; נמצא שעדיין צריכה לבוא שיבה שלמה וסופית. ואם רוח אלהים דיברה אותן הנבואות מובן ממאלו שעליהן להתקיים. אף אין ספק שהן תתקיימה, והיהודים ישובו לארצם-שלהם וייושבו בה לבטח לעולם ויזכו לתהילה רוחנית וחילונית כאחת.²⁵

יוסף מיד (Meade או Meade), הנמנה עם גדולי הפרשנים הבריטים של המאה ה־19, הוא סבור היה שפסוקים בלשון פשוטה אין לדרוש אותם כסמל, אבל לסוגית שיבת ישראל לא הקדיש חיבור מיוחד. פינץ' ולי היו מילנאריסטים קיצונים; ואילו מיד, אף יגנראה הדבר שנטה למילנאריות הנה איש מתון וזהיר מאד היה ובחיבוריו הגדולים נמנע מלדיין באופן מיוחד בסוגיות הקשורות בבעיית אחרית הימים. אף־על־פי־כן, פטור בלא כלום אי־אפשר לו לאדם שהרבה לכתוב על ספר דניאל ועל חזון יוחנן; ובחיבורים אלה, וגם בחיבורים קטנים אחדים ובמכתבים שנתפרסמו אחרי מותו, אפשר למצוא משפטים אחדים הנוגעים בבעיה זו ובשאלת השיבה בתוכם — וגדולה היתה סמכות דבריו אצל הפרשנות בכללה וביחוד זו של האבנגליקאנים, ובמיוחד גדולה היתה השפעתם על המילנאריסטים. מחיבור קטן אחד שלו אתה למד שאת נבואות הנביאים על עתיד ישראל מקבל מיד כפשוטן; ובדיינו במקום אחר בתיאום שבין דניאל ז' לבין חזון יוחנן י הוא כותב באופן כללי על קץ ההיסטוריה הנוכחית, "כאשר מלך הקדושים ימשול על העולם כולו ותתקיים אותה הבטחה מהוללה בדבר שיבת ישראל" (that glorious promise of restoring Israel)²⁶. ופעם אחת אמר מיד דברים קצת יותר מלאים ומפורשים. הוא נשאל במכתב אם מתכוון דניאל ("א", מ"ד) ליהודים כשהוא מדבר על אותן החדשות שתבאנה דאגה בלב מלך הצפון שהוא הסולטאן; ומייד החזיר שאמנם הכוונה "לשיבת היהודים" (the Jews return) ... וכל החדשות מן המזרח והצפון הן בדבר שיבת יהודה וישראל מאותם המקומות" (the return of Judah and Israel from those quarters). והוא מוסיף, כי אישור לשיבת ישראל (the reduction of Israel) מן הצפון מוצאים אנו בירמיהו פרקים ט"ז וכ"ג ול"א; ואשר לשיבת היהודים (the Jews return) מן המזרח,

Israel Redux, or The Restauration of Israel, by S.L., London 1677: Epistle to the reader, pp. 63, 70, 72-3, 81, 84-5, 90-100, 101, 103, 104 פים ל"restoration: — restitution, return, reduction, reversion. הכרך הזה כולל שלושה חיבורים, ששניים האחרונים שבו הם פרי עיטו של לי, אשר הביא לדפוס את החיבור הראשון (שייכר להלן). הוא נתן לכרך כולו של כיתרתו וכתב את האגירת לקורא עליה חתם בשמו המלא. החיבור האחד של לי עוסק בבטיעת עשרת השבטים ובהוכחות שהם ושאר היהודים יתנצרו "ויכוננו בארצם שלהם" (their . . . Establishment in their own Land) והוא תופס את הע"ע 29—131 של הכרך. חיבורו השני הוא בחינת תוספת לראשון וקרוי "הארץ המובטחת" (The Land of Promise) ויש לו פאגיאציה משלו. בחיבור זה הוא מבקש להוכיח עפ"י ספרי מסעות, שהארץ כמעט ואינה מיושבת והיא פוריה מאד כשהיתה; וכי לאחר שיביתם יתישבו היהודים באותם תחומים נרחבים שהבטיח להם ה', "למן הנזהר הגדול פרת ועד ים מצריים" וכי "ארצם תהיה גדולה יותר מן הארץ שישבו בה בעבר" (ע"ע 1, 4; פינץ' ציין עניין זה בקצרה).

J. Mede, *The Key of the Revelation*, 2nd ed. in English, 1650, pp. 120-1; A 26
 מודפס ענין בספח לחיבור — Conjecture concerning Gog and Magog in the Revelation
 הקודם במהדורת 1650. ללא פאגיאציה, הסעיף הראשון. ("המפתח" פורסם לראשונה בלטינית
 Remains... chap. XII (Works, 3rd ed. 1672, Book III-ביד' 1627).
 603 (p.): בימי המלכות השנייה כסאו של ישו יהיה בשמים, אבל הוא יופיע ויהיה גלוי לעיני
 הבריות, ביחוד for the calling and gathering of his ancient people

הוא נשען על חזון יוחנן ט"ז, המדבר על התיפשות מימי הפרת בשביל להכין הדרך למלכי המזרח, שהוא לשון סמל לגבי היהודים.²⁷

פיאָר ז'יריה, שקיבל מקודמיו את הגירסה החדשה בפרשנות הנבואות על אחרית הימים, עוד העשיר וחיוק בספרו הגדול על "התממשותן של נבואות הכתובים" את הטיעון החדש בסוגית עתיד היהודים וגאולתם.²⁸ הוא הסביר בשפה בהירה, בפירוש מדוקדק ומפורט את חזון יוחנן כספר הפורש את השתלשלותה של ההיסטוריה האנושית — הסובבת על קורות הכנסייה — בימי החיה הרביעית, שהיא ממלכת רומא, ממלכת האנטיכריסט, ובימי הממלכה החמישית, מלכות הקדושים, שתבוא אחריה. אחת ההוכחות החותכות ביותר לכך שזו מלכות הקדושים בת אלף השנים סופה להתקיים הן ההבטחות הנהדרות המרובות שהובטחו ליהודים בפי הנביאים בדבר מלכותם עלי אדמות לאחר שיבתם לארצם. ברור לחלוטין, אומר המחבר, שאותן הבטחות הובטחו רק ליהודים; הכנסייה הקיימת לא קמה מבין היהודים אלא מבין הגויים; אין איפוא טעם לטענה כאילו אותן הנבואות נתגשמו בכנסייה הקיימת; ונמצא שעליהן להתממש בעתידם של היהודים. דניאל אמר שמלכות המשיח ומלכות הקדושים תינתנה לעם הקדוש ועל-פי הנביאים אין עם קדוש חוץ מעם ישראל. צודקים היהודים בטענתם שהמשיח הובטח להם ורק טועים הם שאינם רוצים להכיר בו. אולם כשישובו ויתקבצו בארצם (will meet together in their own land) אף יכירו בו, כשם שהכיר בו פאולוס שתחילה התנכר לו ושנא אותו. ואז תתקיים אותה מלכות נהדרת שהובטחה להם, שהיא מלכות אלהים עלי אדמות; שעל-כן מלכות המשיח ומלכות היהודים תתרחשנה בעת ובעונה אחת — ונמצא שמצב השלום והשפע והאושר בו יתברך העולם בימי אותה ממלכת הקדושים בזכות היהודים הוא יתברך.

ה

פינץ' וסמיואל לי שהעלו את עניין השיבה כנושא בפני עצמו וביססו את הטיעון על קיבוץ פוזרי ישראל לארץ של ממש, וז'יריה שפיתח והעשיר את דבריהם הקצרים של פינץ' ולי על מקומם ותפקידם הנכבד של היהודים בעידן ממלכת הקדושים ויוסף מיד שבמישרין ובעקיפין נתן לגירסאות חדשות אלה גושפנקא של סמכות — כל אלה סייעו לרעיון השיבה להכות שורשים במחשבתו של הציבור. והיתה ספרות דתית רבה נוספת על אלה — בחלקה הניכר מילנארית באפיה — פרשנות לשמה ופאמפליטים וספרים ודרשות, אם שקדמה לחיבורים שהזכרנו ואם שבאה בעקבותיהם, שחיוקה את השתרשותו וסייעה להתפשטותו. גם המילנאריות שפשתה בין הפוריטאנים לכיתותיהם אף שניזונה מן הספרות הדתית ודאי המריצה את תהליך השתרשותו והתפשטותו של רעיון השיבה. אפשר וסייעו גם-כן ניצני היחס ההומאני יותר אל היהודים בכללם (אם-כי נראה לי שתהליך צמיחתו של יחס זה מושפע השפעה ניכרת מן הפרשנות החדשה של הנבואות ומאותו אור שהחלה לשפוך על סוגית שיבתם לארץ ועל חשיבותם בהתממשותה של מלכות שמים —

27 Works, ed. 1672, Book IV, Letters 53-4, pp. 814, 816; The Key of the Revelation, p. 31
על נסיונו לרחוק מעיסוק בסוגית אחרית הימים והתפתלותו בעניין זה — ר' פרקים י"ג—י"ד
של החיבור The Apostasy of The Latter Times, 5th ed., enlarged — Works, Book III
ודוגמא טובה לרוח המילנארית שעולה מדבריו תימצא במכתב 70 — Works, IV
28 Peter Jurieu: The Accomplishment of the Scripture Prophecies, 1687 חלק ב' פרקים
ג', י"ב, ט"ו, ט"ז, וביחוד ע"ע 294, 300, 305, 309, 361, 385.

והעניין צריך בדיקה)²⁹. ניתן היה אפוא לשער שעם סופה של המאה הי"ז יסתיים הדיון האקדמי בנושא זה. אולם בעיות וסוגיות בשדה הדת ובתחום האסכולוגיה טבעו, כנראה, שאין מישבים אותן סופית. גם הפולמוס הדאיסטי הגדול ובעקבותיו אף התחיה הדתית דומה שהם בעיקר שלא הניחו לדיון להסתיים. הדאיסטים, כידוע, ערכו התקפה על הדת הנגלית וערערו לא על תוקף אמיתותם של ניסים בלבד אלא על תוקפה של הנבואה ובכלל זה על האמונה שנביאי ישראל ניבאו על התגלותו של ישו המשיח, ונמצאו בכך אשיות הנצרות מתמוטטות. באו אנשי הדת, נאמני הכנסייה הרשמית ובני הכיתות הפורשות, ובהתגוננותם לא זו בלבד שהשתדלו להוכיח שנבואות מסוימות בתנ"ך נתקיימו ונתממשו בהתגלותו של ישו אלא באו גם להראות כיצד פסקאות שלמות בספר דניאל ורובו של חזון יוחנן נאמרו על התפתחות התולדה שאחרי מותו. לא היה בזה משום חידוש, שהרי מצוי הדבר לרוב בספרות הדתית של הדורות הקדומים. אבל הגישה והשיטה שבו וקיבלו תוקף מעצם הפולמוס ומכוחן של כמה ראיות חדשות ומן האפליקציה של פסוקים מסוימים מדניאל ומחזון יוחנן להשתלשלות מאורעות ההיסטוריה בדורות האחרונים, בדרך כלל עד ימי דורו של המחבר המסויים. בתוך כך הגיע הדיון גם לנבואות על אחרית הימים, על התגלותו השניה של המשיח, על המילניום ועל שיבת עם ישראל לארצו. אמנם יש מחברים שאינם מרחיקים עד כדי כך. הם קיבלו את הכלל של איזויק ניוטון בחיבורו על ספר דניאל ויוחנן — כלל שהמליץ עליו גם יוסף מיד בחיבוריו הגדולים — שאין לדרוש במופלא ולדחוק את הקץ ואסור להתנבא על-פי חזונות דניאל ויוחנן כיצד בדיוק יבוא סופה של התולדה ואיך בדיוק ישתלשלו העניינים באחרית הימים; ורק לבדוק יפה את הכתובים חייבים כדי לגלות באיזו מידה הולכים המאורעות המתרחשים ומתאימים לנבואות.³⁰ מחברים אלה הסתפקו במה שציינו בדברים כלליים ביותר, כי מה שהתקיימו דברי הנביאים והחזונות על התפתחות התולדה עד כה משמש ערובה נאמנה להתממשותם גם על התגלותו השניה של ישו ועל ימי האושר שיבואו אחריה למאמינים הנאמנים. ואף בעניין שיבת ישראל הסתפקו הם בדברים כלליים: מה סבלות היהודים עשרות דורות מוכיחים את אמיתות הנבואות שנישאו על זה אף העובדה שלמרות הצרות והרדיפות וההרג לא נטמעו בין הגויים אלא נשתמרו כעם אחד משמעה שעוד נכון להם אותו יעוד גדול עליו דיברו הנביאים — טיעון שבצמצומו כבר מצוי אצל סמיואל לי וז'יריה ומחברים רבים במאה הי"ח, והבישופ הארד (Hurd) — שחיבורו הקצר באופן יחסי על הנבואות היה מקובל אצל האבנגליקאנים) הרחיבו בדברים רבים ומפורטים שהושמעו בלשון עשירה ותקיפה ובכוח שכנוע רב.³¹ אולם היו גם מחברים שלא הסתפקו בהכללות ורמזים אלא בהתלהבותם להגן

29 דעות פינץ' ולי על מקומם של היהודים בעידן אחרית הימים — פינץ', ע' 7 ופרק ה'; לי, ביחוד ע' 105. על שינוי היחס ליהודים — שמואל אטינגר: *The beginnings of the change in the attitude of European Society towards the Jews* (Scripta Hierosolymitana, VII, 1961, pp. 193ff). אטינגר ואחרים שכתבו על תמורות לטובה ביחס ליהודים ועל הפילושמיות במאות הט"ז–י"ז לא עמדו על האפשרות שתופעה זו היתה תולדה גם של הפרשנות החדשה על הנבואות הנוגעות לאחרית הימים.

30 Sir Isaac Newton: *Observations upon the Prophecies of Daniel and the Apocalypse of St. John*, London 1733, pp. 251-3. הפסיק את תיאום הנבואות עם המאורעות בנפילת קושטא לתורכים. אף-על-פי-כן הוא מרמז ש"מלך הצפון" שבדניאל, שהוא טיפוס לסולטן התורכי, כוחו נחלש עד מאד. עפ"י הפרשנות המתקבלת והולכת, מפלה גדולה של מלך הצפון היא מאותות אחרית הימים.

31 Richard Hurd: *An Introduction to the Study of the Prophecies concerning the*

על הדת והנבואה הרחיבו פירושיהם על חזון יוחנן עד לעידן אחרית הימים על פרטיו ועל מסיבות שיבתו של ישראל ותוצאותיה וחיבתו — כפי שעשה הבישוף תומס ניוטון (Thomas Newton) בחיבורו הגדול על הנבואות, שהיה שם-דבר אצל האבנגליקאנים והמילנארים ניתלו בו הרבה.³² אפשר דווקא הסוגיה היהודית היא שגרמה לכך. שכן לא היתה אולי באותו פולמוס הוכחה חותכת יותר לאמיתות הנבואה על-פי פשוטו של פסוק ובלי לדרוש בחזונו וסמליהם מן הנבואות על חורבן ירושלים וביחוד על פזורתם של היהודים ומצבם העלוב בין הגויים לאחר קומה והתבססותה של הכנסייה הנוצרית^{32*}; והיה על-כן כוח שיכנוע בטיעון שמן-הסתם תתקיימנה גם הנבואות שנישאו על עתידם המזהיר באחרית הימים. והן מכוח מימושן של נבואות אלה, כפי שהראה ז'יריה, עשויה גם להתקיים ממלכת הקדושים אלף שנים תמימות.

הפולמוס הדאיסטי ודאי תרם תרומה נכבדה לתחיה הדתית עם שנות הארבעים. זו והתחזקות התנועה המצ'טודיסטית והתנועה האבנגליקאנית והתפשטותן עוד הרחיבו את מידותיה של הספרות הדתית ועודדו פרשנות מרחיקה לכת. בתוך כך נפתחו מחדש מקורות הזרם המילנארי, שניזון מן הפרשנות בה מצא מעין היתר וצידוק לחשבוניותיו וחישוביו והזיותיו ואף הזין אותה בביטחון הנלהב של אמונתו ובכמה מסברותיו הסבירות בעיני המאמינים. מיד קמה גם ספרות דתית משל נאמנים מובהקים של הכנסייה הרשמית וכוהניה הגדולים שתקפה את הפרשנות המרחיקה לכת בעניין המילניום ושיבת היהודים וביקשה להוכיח שאין להם משמעות של התקיימות גשמית. ובתוך כך נפתח מחדש הדיון המיוחד בנושא השיבה.

1

הראשון במאה ה"ח שדן בסוגיה כנושא עיוני לעצמו שצריך בירור מיוחד כיוון שנתקף על-ידי מחברים המתנגדים למילניום ולשיבת ישראל כאחד הוא יוסף א'יר (Eyre)

Christian Church . . . , London 1772, pp. 175—186. רובם הגדול של פרקי הספר ניתן תחילה כדרשות-הרצאות. על הסוגיה היהודית כמרכזית בהוכחת אמיתות תוקפה של הנבואה — ע' 162, ורמזים לסיומה הקרוב של הפזורה — ע' 174. מהדורה ב' של הספר נדפסה ב-1788. טיעון ברוח זו מצוי גם אצל — David Hartley: Observations on Man, 1749: ואין להארטלי ספק שה-שכינה שומרת על היהודים על מנת להחזירם לארצם (שם, II 370—375).

32 Thomas Newton: Dissertations on the Prophecies Which Have Remarkably Been Fulfilled, and Are This Time Been Fulfilling in the World, 3 vols., London 1754-8. המהדורות הרבות בו הודפס הספר הגדול משקפות את ההתעניינות בנושא ביחוד למן שנות ה-70. מהדורה ג' יצאה בשנת 1772, ה' — 1777, ט' — 1790. גם מחבר זה חזר על הכלל של אייזיק ניוטון שאין לדרוש ב"סוף הפלאות" ואף על פי כן הוא מרבה לעבור את התחום ולרמוז או לדבר בקיצור על הצפוי בעידן אחרית הימים (I, 402, 409; II 213, 346—5, 362, 409; III, 399—400), ופעמיים לפחות הוא מרחיב את הדיבור על המילניום והשיבה (III 329—409—12). על פלא הפזורה היהודית הוא מתעכב ב-, 1—190, 199, 216, 241. עצם הכותרת עושה את המחבר חשוד על נטיה למילנאריזם; בשנות השמונים הוא פרסם פירוש על חזון יוחנן; ואין פלא שבישוף שהציג באופן כה גלוי את נטייתו היה בעיני המילנארים אילן גדול.^{32*} את חשיבותה של הסוגיה היהודית בפולמוס הדאיסטי משקפים דברי ההקדשה שכתב המתרגם של ספרו הידוע של Basnage על תולדות היהודים (הערה 53 למטה) לאחד הבישופים: one of the chiefest designs on this book is to lay before the scoffers and despisers of our religion an argument of its truth . . .

ב"הערות על הנבואות הנוגעות לשיבת היהודים" שראה אור ב-1771.³³ למעלה מארבעים שנים ראשונות של המאה הי"ח אין אתה מוצא בביבליוגרפיה של ווט כל חיבור על הנושא. לגבי שנות הארבעים וראשית החמישים רשומים אצלו כחצי-תריסר ספרים ושני חיבורים בשנות השישים. מן-הסתם היו חוברות קטנות, ביחוד דרשות, שלא הגיעו לידינו; וכן ידוע שהעניין נידון אם ברמז ואם בקצרה ואם באריכות כל-שהיא בהרצאות ובחיבורים על הנבואות (כגון של Warburton ותומס גיוטון) ובפרשנות (כגון פירושו של Lowth על ישעיהו) ובפולמוס עם דאיסטים (כגון ספרו של Samuel Clark). אבל בסך הכול לא היו בשבעים השנים הראשונות אלא ספרים מעטים שהקדישו לנושא מקום מיוחד נכבד בחיבוריהם וספרים שעשהו נושא לעצמו מעטים עוד יותר. רובם הגדול של אלה האחרונים הוא חוברות המדברות אמנם במפורש על שיבת היהודים ועשרת השבטים לארץ ישראל, אבל כתיבתם בלשון חטופה ובסגנון מתלהב.³⁴ ספרו של אייר הוא חיבור פולמי, אקדמי ומיושב ומאופק, המביא במתינות את דעת המתנגד וכנגדו ראיות לסתור אותה ומסיים במסקנות המתבקשות מהן.

בשני דברים יסודיים, אומר אייר, טועים רובם הגדול של הפירושים המקובלים על הנבואות הנוגעות לשיבת היהודים ולמצבם המאושר שלאחר-מכן (והטעות גובעת, לדעתו, מתוך ש"הם [אותם המפרשים] מתנגדים לשיבת היהודים בעתיד") : האחד, שהן נאמרו על שיבת בבל, והשני — שנאמרו על זו הכנסיה הקיימת, שהיא מלכות השמיים שהביא ישו לעולם. ולא היא. עיון מדוקדק בכתובים ופירושים על-פי פשוטם מלמד שהכנסיה הקיימת היא אמנם המלכות שהביא ישו לעולם, אבל זהו מצבה הראשון, המלחמתי, של מלכות זו; ואילו המצב האחר, מצב בו תהיה הכנסיה מנצחת ושלטת בכיפה הריהו מחובר בהתגלותו השנייה של ישו. מלכות זו, מלכות השמיים של הניצחון והשלווה והשלום המוחלט שעליה מכוונים דברי חזון יוחנן וחלק גיכר מדברי הנבואה בתנ"ך, מלכות זו טרם הגיעה, כפי שכל אחד יודע; ועל-כן אין לומר שנתקיימו הנבואות לגביה. על-פי לשון הנבואות, מלכות השמיים במצבה השני ושיבת יהודה וישראל הם שני מאורעות הקשורים זה בזה והמתרחשים בעת ובעונה אחת בעידן אחד; שניהם לא נתקיימו ולפיכך עתידים עוד להתקיים.³⁵

בוזה העמיד אייר את הבעייה אותה הוא מבקש לבדוק ונתן אותה במסגרת העניין הכולל יותר אליו היא מחוברת; ומכאן והלאה הוא עוסק בשאלת "שיבת האומה היהודית"

33 Joseph Eyre: Observations upon the Prophecies relating to the Restoration of the Jews .. In answer to the objections of some late writers, London 1771

34 אחדים מן החיבורים יווכרו בהמשך המאמר.

35 אייר, שם, ע"ע VIII–XI, XV, 1–2. מכלל ביקורתו על טבע הפירושים המקובלים בסוגיה הנידונה מוציא אייר את יוסף מיד ואת תומס גיוטון. ונמצא שהוא מתעלם — כלפי חוץ — מן החיבורים בעלי האופי המילנארי המפורש שכבר תירצו את הסוגיה שלנו עפ"י פשוטו של פסוק (ואחדים מחיבורים אלה כבר הזכרנו). הסיבה לכך אינה אולי נעוצה ברצונו של אייר ליראות מקורי אלא בחששו ליראות חשוד במילנאריזם ו"התלהבות", שלא היו נאים בעיני אותו ציבור שמרן בהשקפותיו בתחום הדת שביקש אייר לשכנעו. בעניין ההבחנה בין שני המצבים של מלכות שמיים נשען אייר על מיד. אף מיד הראה שמלכות השמים במצבה השני ושיבת ישראל מתרחשים בעת ובעונה אחת (Works, Book I, Discourse 25). ז"רייה — אותו אייר אינו מזכיר, אף שתומס גיוטון מזכירו — קיבל הבחנה זו ממיד והוסיף עליה משלו, כפי שראינו: מלכות הקדושים בת אלף השנים היא המלכות שהובטחה ליהודים לאחר שיבתם לארצם. לעניין זה אין אייר נכנס כל עיקר.

(the future restoration of the Jewish nation) לבדה. בגישתו הוא פונדאמנטאליסט חמור המורה כיצד יש להבין את הכתובים כפשוטם ללא דרוש וללא אליגוריה. ההנחה היא, כמובן — וזהו הבסיס והיסוד לכל החיבורים על הנבואות — שכל הנבואות שבתנ"ך ובברית החדשה מחוברות זו לזו חיבור פנימי מתוך שכולן ברוח אלהים נאמרו. ובבדיקתן בוחר אייר באבן-בוקן פשוטה: על נקלה אפשר להיווכח מה ידוע לנו שכבר נתקיים מהן וכנגד זה מה ידוע שלא נתקיים; אולם הואיל והנבואות דברי אלהים חיים הן הרי אלו מהן שלא נתקיימו עדיין מן ההכרח שעוד תתגשמה. נאמן לשיטתו קיבץ אייר את כל אותם הפסוקים שבתורה ובספרי הנביאים ובדניאל ובספרים הסינופטים ובחזון יוחנן שעניינם עתיד היהודים ושיבתם לארץ, הוא דן בכל אחד מהם על דרך "הפירוש הדקדוקי" וההיגיון וסופו מוכיח שאין רגליים להסברתם של המפרשים מן האסכולה האחרת. עם כל טיעון הוא מתנצח עם המתנגדים לדעתו, דוחה דבריהם כאילו על שיבת בבל או על מעמדה המזהיר של הכנסיה והתפשטות התורה הנוצרית נאמרו הפסוקים וטוען וחוזר וטוען שכולם מכוונים אך ורק לישראל ממש (literal Israel), היהודים ועשרת השבטים, ולשיבתם ממש של היהודים בעתיד (a literal restoration of the Jews; ההדגשה במקור).³⁶

אין אייר מעלה לכלל דיון את שאלת השיבה הרוחנית, ההתנצרות, כנגד השיבה הגשמית; אבל מתוך שהוא מדבר על ה-literal restoration ומטעים את ה-literal הרי בעקיפין הוא מרמז שאת השיבה הגשמית לארץ-ישראל הוא מבקש להוכיח. לא ששיבתם הרוחנית של היהודים, רוצה לומר הכרתם בישו, אינה מעניינת אותו בכלל. אלא שאין הדבר שנוי במחלוקת בין המאמינים ואינו צריך ראיה. משום כך המונח המיוחד לניצור, התנצרות — conversion — נזכר אצלו פעם אחת בלבד, בהקדמה; וגם במקרה זה הוא נזכר בתוך משפט בו מציינת גם השיבה — restoration.³⁷ ללמדך שאייר מפריד בין שני המונחים מתוך הבחנה ברורה. בחיבורו, שלא כבכמה חיבורים אחרים, אין ל-restoration מובן כפול אלא מיוחד המונה לשיבה גשמית לארץ ישראל. אמנם, אין ארץ-ישראל נזכרת אצלו במפורש; אבל הואיל וחלק גדול מחיבורו מופנה נגד הטיעון שחזרת היהודים לארץ שוב לא תיתכן והואיל ולפעמים מזכיר הוא את שיבתם מבבל, הרי מסתבר שב"שיבה" לשיבה לארץ הוא מתכוון ואף למדינה ולמלוכות שייכונו שם היהודים לאחר שיבתם. במיוחד מסתבר הדבר מן הפסוקים על יסודם הוא מוכיח את השיבה של העם שכולם מדברים במפורש או מרמזים על הארץ. כך, למשל, שעה שהוא מדיין בנבואת יחזקאל על הרי ישראל — ואני מביא את הדוגמא הבולטת ביותר בעניין זה — הוא אומר כי זוהי "הנבואה השלמה ביותר הנוגעת לשיבת יהודה וישראל"; ובטענו נגד הפירוש

36 אייר: שם, ביהוד ע"ע 14, 18, 23, 28, 33, 37, 45, 48. האיש שאיתו בעיקר מתווכח אייר בחלק השני של ספרו הקרוי Appendix הוא אחד ד"ר שארפ, שטען בחיבורו שחורבן ירושלים הוא סופו המוחלט של ישראל כאומה; כל הנבואות על השיבה נתממשו בתקופת הבית השני, ויום ה' הנורא הוא חורבן ירושלים ולא יום הדין בעתיד הרחוק. בית המקדש נחרב אחת ולתמיד ואילו הנבואות על מקדש חדש משמעותן רוחנית. אף שארפ טוען שפירושו פשטני ועל-פיו הכול צלול וברור ללא משמעות כפולה. (Dr. Gregory Sharpe: The Rise and Fall of the Holy City and Temple of Jerusalem. An argument in defence of Christianity, London 1765, pp. 24, 27-8, 42, 46, 51, 55, 56-60). עיקרו של החיבור הושמע כדרשה בסוף 1764.

37 ... the great happiness, which is the principal subject of all the Old Testament Prophets, appears to me ... to relate to the conversion and restoration of the *Literal* Israel, the Jews and the ten tribes, in the latter times ... (p. IX)

שהפרק דן כביכול בעתידה המזהיר של הכנסיה הוא שואל: "כיצד זה יכולות הכנסיות של הנוצרים לשוב ולהיות אומה אחת בארץ על הרי ישראל?" "ואלמלי היתה בכל כתבי הקודש — מסיים הוא דיונו על קבוצת הפרקים ל"ד—ל"ה ביחזקאל — כל נבואה אחרת הנוגעת לאותו עניין מספיקה היתה נבואה זו כדי לקבוע את עתיד שיבתם של יהודה וישראל". וכשהוא דן בפסוקים המתאימים שבברית החדשה הוא מוסיף וטוען, שגם ישו אינו שולל את שיבתה של מלכות ישראל ורק אומר לתלמידיו שלא להם לדעת את המועד שקבע לכך אלהים. ומלוקס שאמר שירושלים תירמס עד שימלאו ימי הגוים (פרק כ"א) למדים אנו שלאחר שימלאו ימי הגוים תוחזר ירושלים ליהודים, בהתאם לנבואות נביאי ישראל. ומה שנאמר במלאכי ג' ומתי י"א ומארק ו' ולוקס ז' שאליהו יחזיר כל הדברים כבראשונה משמעו החזרת כל הדברים למצבם הקודם ופירוש הדבר החזרת ישראל והחזרת המדינה העברית. בהזדמנות זו מבחין אייר בין שני שלבים של החזרה: שיבה מדינית כשלב ראשון, והשבת לב בנים על אבות, כאשר, עפ"י הסברו יהפוך אלהים את לב היהודים להאמין בישו, כשלב שני³⁸.

הנושא כשלעצמו שוב לא עלה לדיון בדפוס — אם כי קרוב לוודאי שהוזכר ונרמז בדרשות אחדות — עד אמצע שנות השמונים. לאו דווקא משום שאייר יישב את כל הספקות וביטל את כל הסייגים שהיו מקובלים בעניין זה. אחד מן הכמורה הגבוהה, דרך משל, טרח לטעון — ולדבריו גישתו פשטנית ושכלתנית — שהיהודים איבדו את "זכותם הלאומית" לשיבה ארצית-גשמית, ואילו הברכה הרוחנית בברית אשר כרת אלהים עם אברהם אותה עדיין יכול כל יהודי להשיג באם יציית לקריאתו של אלהים לחזור אליו בלב שלם על-ידי התנצרות. שיבת היהודים פירושה העברה הדרגתית של המנוצרים למלכות שמים של ישו. בבוא העת יחליט אלהים מתי לסיים תהליך זה ואז הוא יברא ארץ חדשה. רוצה לומר, אין לדבר על שיבה גשמית שתארו על-פני הארץ הזאת שעל-כן המילניום עצמו יתקיים לא על-פני הארץ הזאת — "שמעולם לא נועדה להיות ביתו של הצדק והאור" — אלא, כפי שנאמר, כפשוטו, על פני ארץ חדשה ותחת שמים חדשים³⁹. את הפירוש הזה של הסוגיה היהודית דוחה בתקיפות כומר אחר, ויטאקר (Whitaker), אף הוא מן הכנסיה הרשמית אבל זוטר בהירארכיה ואבאנגליקן ואף נוטה, כנראה, למילנאריזם. ב"דיסרטאציה על הנבואות הנוגעות לשיבתם הסופית של היהודים" הוא יוצא לדחות אותם "הפירושים לכתובים שאינם מבוססים על ההצהרות הפשוטות של כתבי הקודש". כל אחד — אומר הוא — יכול לקרוא בפשטות כי לאברהם ויצחק ויעקב ולזרעם אחריהם הבטית אלהים הבטחות מפורשות לגבי אותה הארץ בה הם ישבו. ההבטחות ניתנו במונחים כה פשוטים ומפורשים שאינם מניחים כל מקום לפירוש סמלי. ההבטחות היו מוחלטות, ללא תנאי וללא סייג, ואם לא יוחזרו היהודים לארצם נמצא שאלהים מפר הבטחתו, דבר שלא ייתכן.

38 אייר: שם, ע"ע 53–70, 118, 121–122, 92. בנספח, כשהוא מתדיין עם דעתו של אחד המתנגדים לדעתו, כותב אייר "... the Jews cannot by a restoration to the land of Judaea become a separate Civil body or nation? ... The tenor of the Prophecies, even as interpreted by Christ and his Apostles, declares such a restoration to be certain (pp. 154–5). תומס ניוטון, שאת חיבורו על הנבואות משבח אייר עד מאד, מדבר במפורש בכמה מקומות על שיבה ותקומה בארץ: "... the Jews shall ... be restored to their own land; Settlement of the Jews, Resettlement of the children of Israel in their own land (Dissertations, III, 401, 407, 408, 409) John Tottie: Sermons, 1775; Sermon XV: Christ's Second Coming, The Day of Final Judgement, pp. 308-10, 312-13, 314

על-כן כיצד יכול להיות ספק כל-שהוא בכך שצאצאיהם של אברהם ויצחק ויעקב סופם להיות בעליה של אותה ארץ עצמה? אין לדבר על איזו "ארץ חדשה", שהרי הראה אלהים לאברהם את הארץ המובטחת לו ואברהם לא היה יכול לראות ארץ על-פני איזו אדמה חדשה אלא רק את הארץ שלנגד עיניו. "כל זמן שקיימים יהודים — הריהם יורשיה של ההבטחה שהבטיח אלהים לאברהם". ויטאקר מרבה להביא פסוקים מן הנביאים והברית החדשה להוכיח שכולם "מבטיחים שיבה סופית וממשית של צאצאי ישראל לארץ שנתן אלהים לאברהם", ש"היהודים יקובצו מארצות פוזרתם ויחזרו לארצם העתיקה", שהשיבה תהיה שיבה בגוף של העם כולו, "שיבה לאומית"⁴⁰.

ויטאקר חזר וכתב בעניין היהודי כעבור ארבע שנים; והיתה עוד "ספרות יהודית" בשנות השמונים, ביחוד בקשר עם הפולמוס, שכבר הוזכר לעיל, שבין פריסטלי לדויד לוי בעניין הנבואות על הופעתו הראשונה של ישו, ועניין השיבה מוזכר בה במובלע ובאופן כללי⁴¹. מפולמוס זה צמחו גם חיבוריו של הכומר ריצ'רד ביר (Richard Beere), שראשיתם אמנם דבר משיחיותו של ישו אבל סופם דיון מיוחד בנושא השיבה. ביר הוא מילנארי שהשעה דוחקת לו ואין בידו שהות להתדיין עם השקפות ותורות של "מתנגדי המילניום ושיבת ישראל" והוא מסתפק בטיעון משלו הנשען על פסוקים מתאימים של הנביאים והברית החדשה כדי להראות שבקרוב בקרוב "יקובצו אחינו העברים מחלקי עולם שונים וישבו לשבת בארצם שלהם" וכי זו תהיה ה"שיבה החילונית הסופית של היהודים"⁴². המילנארים שכתבו אחרי ביר בשנות התשעים אף הם ברובם הגדול לא התעכבו לדין במיוחד בעניין השיבה. הנושא נכנס לדיוניהם בסוגית עידן אחרית הימים, שכבר החל או שעומד מאחורי הכותל, לדעתם, הוא אינו צריך ראיות מיוחדות אלא מוזכר בשטף הכתיבה בהתלהבות המיוחדת למילנארים⁴³.

שונה מחיבורים אלה ספרו של צ'רלס ג'אָרם (Charles Jerram) שהוא חיבור אקדמי הכתוב ברוח מתונה ויש לו גם היסטוריה משלו. מן הנהוג היה אצל הפרופסור לתיאולוגיה ע"ש ג'וריס אשר בקיימברידג' להתחרות שנה שנה על פרס עבור חיבור על נושא בתחומי; ובשנת 1795 הציע המרצה לכתוב על "הטעמים בכתבי הקודש על פיהם ניתן לצפות לשיבתם של היהודים בעתיד". חיבורו של הסטודנט ג'אָרם זכה בפרס ובשנה שלאחר מכן הוא יצא לאור באותה עיר. השנה והנושא והמקום והפרסום כולם מאותות הזמן הם.

40 E. W. Whitaker: A Dissertation on the Prophecies relating to the final Restoration of the Jews, London 1784, pp. 7, 8, 9, 11, 13-15, 31-34

41 E. W. Whitaker: A Letter to the People of the Jews, 1788. לא השגתי חיבור זה. עפ"י הכותרת הוא עושה רושם של קריאה להתנצרות בדומה ל"פנייה היידידותית" של ביקנו שיצ"ל שנה לפניו (ר' הערה 11) ולמחברתו של י. קלארק משנת 1763 (ר' הערה 49).

42 Richard Beere: An Epistle to the Chief Priest and Elders of the Jews . . . to which is added an investigation and computation of the exact time of their final Restoration, [1789], pp. 114, 121, 124-5. id: A Dissertation . . . containing strong and cogent reasons to prove that the commencement of the final Restoration of the Jews to the Holy Land is to take place in the ensuing year, A.D. 1791 [1790], pp. IV, 34-5, 43.

43 בין המחברים המילנארים שכתביהם מתונה יותר מן הראוי להזכיר שוב את ויטאקר, שבספרו על הנבואות, שיצא בשנות התשעים בשתי מהדורות הוא מראה וחוזר ומראה עפ"י השתלשלות המאורעות האחרונים כי קיבוץ היהודים ושיבתם לארצם קרוב עד מאד. E. W. Whitaker: A general and connected view of the Prophecies relating to the Times of the Gentiles 1795, pp. 270, 275-6; 2nd ed. — 1798 ב"ה 1802 ו' 1808 פירסם וו. חיבורים דומים.

כשהלך ג'ארם לקיימברידג' לא הלך לשם כסטודנט רגיל אלא כבר היו מאחוריו שנות הוראה בבתי-ספר וכבר מקורב היה אל אנשי כמורה קאלוויניסטיים ומן הפורשים למיניהם (והתרחק מהם) ובקיא היה בהלכות שהכיתות נחלקו עליהן. שכלתן היה מטבעו והדיונים עם הפורשים הפונדאמנטאליסטים החמורים עוד הוסיפו וחידדו את שכלו, אבל גם אל התנועה האבנגליקאנית הפשטנית והחמה יותר נמשך ליבו; וכשהגיע אל האוניברסיטה הצטרף אל חוגו האבנגליקאני של צ'רלס סימיון (Charles Simeon) שכבר יצא לו שם בארץ. אפשר ואותו הזמן כבר נחה על סימיון רוח מילנארית מתונה; מכל מקום הוא נתן ידו להתעוררות התנועה המיסיונרית שהיא עצמה — כך נראה לי — עמדה בסימן הרוח המילנארית החדשה. אבל לעניין "ניצור היהודים ושיבתם" לא נתפס, כנראה, אלא בפרק זמן מאוחר יותר (כפי שעוד ייזכר). גם הפרופיסור ע"ש נוריס, שכלתן וספקן ידוע בדורו, ודאי רחוק היה מן העניין לכל בחינותיו. אלא מה שעלה הנושא על דעתו מן הסתם משקף את רוח שנות התשעים כשהרעיון המילנארי כבר מנסר באוויר וכשמחברים רבים מתנבאים, כפי שראינו, כי קרובה שיבת היהודים לארצם.

ג'ארם אף הוא — כך הוא מעיד על עצמו בספר תולדות חייו — מעודו לא נתן דעתו על הנושא עד אותה שעה שהוצע לחיבור-תחרות. "אבל הואיל ותוצאות המחקר היו צריכות להתבסס כולן על עדות כתבי הקודש לבדם עמדתי ובהנתי בקפידה כל דבר ודבר שנאמר שם אודות העניין הזה"⁴⁴. הוא דן בפסוקים הנוגעים לשיבה ואף-על-פי שנוקט לספרי פירוש מסויימים וקרוב לוודאי שגם עיין בספרות הפולמית על הנושא, אף-על-פי-כן ניכר הדבר שגישתו גישה אדם בעל מחשבה משלו ואחדים מטיעונו וראיותיו בסוגיה שלנו דומה שהם חדשים בספרות הדתית. הוא דוחה את הפרשנות המסורתית בסוגיה ואין לו צל של ספק שהבטחות השבות שניתנו מפי אלהים ובפי הנביאים חלקן טרם נתקיים, לפיכך הוא מכוון לימים שבעתיד ועל כרחו שיתקיים; ודברים הנאמרים בעניין זה בברית החדשה שכל פשוט וישר אינו יכול שלא להסיק שהם מאשרים את דברי ישעיהו והושע וירמיהו ויחזקאל. אין שום נושא — הוא כותב — עליו נישאו נבואות כה רבות כשיבתם של היהודים בעתיד. ההבטחה שהבטיח אלהים לאברהם בברית בין הבתרים — ונתתי לך ולזרעך אחריו את ארץ מגוריו את כל ארץ כנען לאחוזת עולם — היא הבטחה מוחלטת ללא סייג של זמן; "ואם הענקה של אלהים יש בה משום תוקף של זכות חוקית לבעלות נצחית הרי זכותם ותביעתם של היהודים על ארץ ישראל לעולם תהיה סבירה וצודקת"⁴⁵.

במחלוקת הפרשנות על הסוגיה שלנו וכנגד פרשנים ומורי-הלכה שאינם רוצים, כדברי אֵייר, בשיבת היהודים, יש חשיבות מיוחדת לשני טיעונים נוספים של ג'ארם. האחד מקורו בהשקפה קוסמולוגית שהיא מן-הסתם נחלתם של כל המאמינים. המעיין בכתבי-הקודש — אומר ג'ארם — נוכח לדעת שאלהים תיפן את העולם בסדר מסויים, שמאז הבריאה חותם של עקביות ואחידות טבוע על כל מעשיו והעולם מתנהל על-פי תכנית

44 James Jerram [ed.]: *The Memoirs of ... Rev. Charles Jerram*, 1855, p. 88. על חייו לפני בואו לאוניברסיטה — 50 הע"ע הראשונים של הספר; והוא מקור חשוב ללימוד החיים הדתיים באנגליה במחצית השנייה של המאה ה"ח. על סימיון — DNB. אישיותו והשפעתו הן מן המפורסמות בדברי ימי התנועה האבנגליקאנית — ועוד ידובר בו בהמשך המאמר.

45 Charles Jerram: *An essay tending to shew the grounds contained in Scripture for expecting a future Restoration of the Jews*, Cambridge, 1796, pp. 8-9, 12, 15, 20-1, 25, 40, 50-1.

ברורה שבהדרגה היא נפרשת לפנינו בתולדות הימים ממש כפי שהיא גלויה לנו מסדרי הטבע; וכשם שבטבע יש התקדמות מאתחלות קטנות אל השלמות כן גם בתולדות האנושות. מחסדי ברכתו מחלק אלהים לאנושות שלבים שלבים. על-פי תכנית זו היה עידן יהודי בהיסטוריה והוא ידע ילדות וגידול ובגרות. לאחריו באה התקופה של מלכות ישו הראשונה, שבשלב ילדותה חלק אלהים מחסדו לנוצרים הראשונים. בשלבה השני ידעה הכנסיה הנוצרית גידול וצמיחה. עכשיו שרויה האנושות באחרון השלבים של העידן הנוצרי ומלכות ישו תקדם בהדרגה את השפעתה על האנושות כולה עד קצווי תבל, דבר שהוא ודאי מדברי נבואה שונים. מן האוניברסאליות שלה באופן טבעי ניתן להסיק שסופה לכלול גם את היהודים. וישו גופו אמר שירושלים תירמס ברגליים עד שימלאו ימי הגויים (לוקס כ"א, כ"ד), ומכאן שכאשר ימלאו ימי הגויים תוהזר ירושלים לבעליה הראשונים. ונמצא כי "שיבת היהודים הכרחית לחלוטין כדי להשלים את תכליתה המלאה של תקופת החסד הנוצרית". אולם יתמה התמה, מוסיף ג'אָרם — וזהו טיעונו המיוחד השני, שעולה ממנו הד תגובותיהם הזועמות של שמרני הכנסיה על תרועות המילנארים ועל הדגש שהם שמים על השיבה לארץ — שאין זה מן-הנכון להטעים במידה כה חזקה את החזרתן של ברכות חילוניות ליהודים בעוד שהגמול שנוהגת הדת הנוצרית לשלם הוא גמול רוחני. "טענות ממין זה — אומר הוא — אסור לתת להן משקל כל-שהוא שעה שהן מנוגדות להצהרות פשוטות של כתבי הקודש. חוץ מזה, אנו מאד בלתי מסוגלים לפסוק מהו שיוביל לתהילתו של האלהים".

במשפט האחרון רומז ג'אָרם למסקנות שעלו מבדיקתו בשאלת ניצור היהודים — ועוד נשוב לסוגיה זו; אך בכל הטעמים שאפשר היה לו להעלות בשביל הוכחת השיבה הפיונית של היהודים לארץ-ישראל — ובספרות על הנושא שנתפרסמה אחרי ספרו אין חיבור עיוני שישווה לו בשלמות הדיון ובהגיונו — הוא סיים את שורת טיעונו ובמשפטים אחדים סיכם אותה. "בין שאנו נותנים דעתנו על הברית שעשה אלהים עם העברים ובין שאנו נותנים אותה על משמעות כתבי הנביאים, או על טבעה המתקדם של תקופת החסד הנוצרית, הרינו מוצאים טעמים הרבה לצפות לשיבת היהודים בעתיד. היא [השיבה] חלק מהותי בתכנית של השלטון האלהי, שיהיה נטול שלמות בלעדית. היהודים גופם מצפים לשיבה ואין כל טעם סביר בגדה" 46.

ז

בספרות הדתית שעסקה בסוגית השיבה, אם במיוחד ואם בפרשנות על הנבואות ואם בחיבורים על המילניום, בעיון לשמו ובפאמפליטים ודרשות לשעת מצוא, ספרו של ג'אָרם הוא החיבור השלם ביותר. אמנם אין הוא עוסק בעניינים רבים הכרוכים בבעית השיבה — אם-כי החיבורים עליהם ודאי לא היו זרים לו ואפשר וגם השפיעו על עיונו-הוא בנבואות ועל גיבוש מסקנותיו; אולם בכל הנוגע לסוגית השיבה הפיונית לארץ הוא כינס בלשון תמציתית ובסדר ובהיגיון כל מה שוויטאָקֶר ואֵייר ואחרים לפניו טענו באופן משכנע והוסיף על זה טענות וראיות חדשות ועשה את הסוגיה לא כאחד החיבורים הפולמיים הכתובים לעת-מצוא אלא קבע אותה במסגרת השקפה פילוסופית-תיאולוגית רחבה. אופי זה של החיבור לא עשה אותו שווה לכל נפש, אבל הציבור הדתי המשכיל קרא אותו ושאב ממנו; ובכל הספרות הדתית שלאחריו אין אתה מוצא שום ראיות חדשות בסוגיה

הגידונה. ולא זו בלבד אלא ששוב אין ערעור על עצם רעיון השיבה לארץ. היו שאלות ובעיות המחוברות לסוגיה, כגון ניצור היהודים ואופי ההתגלות השניה וטבע המילניום שהמחברים והבריות לא ידעו להשיב עליהן דבר ברור או שהיו שנויות במחלוקת, אבל לא עצם השיבה הפיזית של עם ישראל לארצו העתיקה. בסוגיה זו דברי ג'אָרס חתמו את הפולמוס. אולם הדיון בנושא נמשך ושגשג. שכן הרוח המילנארית התפשטה והספרות המילנארית מעצם טבעה על כורחה היתה דשה וחוזרת ודשה בעניין; והיו שאלות רבות, כגון מתי תארע השיבה וכיצד תארע ומניין ישובו היהודים ומי יסייע בידיהם, שהמילנארים והציבור התעניינו בהן. ג'אָרס גופו אף על פי שרימו תשובה כללית על שאלות אחדות ודומה שבליבו נטה להאמין בפרוגנוזה המילנארית על טבע "הימים הנוראים" בהם הוא חי, לא נתן בחיבורו כל מקום לדיון זה. מחברים רבים אחרים בתחום הספרות הדתית נכנסו לפרטי פרטים.

מילנארים מובהקים ומחשבי קיצין שדחקה להם השעה ואף מפרשי נבואות וחזונות שהשתדלו להוכיח את אמיתות הנבואה על-ידי תיאום בין פסוקים שונים לבין ההתרחשויות הפוליטיות בעולם הגדול הם גם שביקשו לחדור אל מסתרי המעשה של השיבה. מתי יחזרו היהודים, דרך משל, וכלום יחזרו בבת אחת או גלים גלים? מקובל היה על כולם שמחוברת שעת השיבה לתום ימי הגויים שהם אלף מאתיים ושישים שנה לפי ההסבר שניתן ל"מועד מועדים וחצי" של דניאל. באותו "דור אחרון של העולם" תיפצע קשה החיה הרביעית, רוצה לומר יתמוטט שלטון של הממלכות הקאתוליות יורשיה של הקיסרות הרומית הקדושה המכונה בפי הפרוטסטנטים באופן כללי השלטון הפאפיסטי שבראשו עומד האפיפיור-האנטיכריסט (הזיהוי הזה הוא משגה מקובלת על מתקנים שונים בימי הביניים וביחוד בקרב הפרוטסטנטים והרבה דיו נשפך להוכיח את אמיתותה). ובאותו דור עצמו אף יתמוטט ואפשר יחרב כליל שלטונו של הכופר המוסלמי הוא הסולטאן התורכי. שניהם, הסולטאן והאפיפיור האנטיכריסט, המסמלים את שלטון הכפירה בעולם, הם שמעכבים בעד שיבת היהודים ובעד הופעת הגואל, שני מאורעות הסמוכים זה לזה והמתרחשים כמעט בעת ובעונה אחת. אולם מאימתי למנות את ימי הגויים? בשאלה זו היו המפרשים והמילנארים חלוקים, וניתנו תשובות שונות מתוך שיקולים שונים בעניין "ראשית הכפירה" שממנה יש למנות. אך בדרך כלל תלויה היתה התשובה בהתבוננות בהתרחשויות הפוליטיות באירופא ובטעות שטעה מחשב מן המחשבים כפי שהוכיח הזמן; ועל-פי הסבר למתרחש והולך נקבע לאחור התאריך הקובע את אתחלת ימי הגויים. אם מרמזים או מראים בעליל אותות שונים שהשלטון הפאפיסטי או שלטון הסולטאן מצבם ועצמתם מתרופפים ומתערערים סימן לדבר שהולכים ומסתיימים ימי הגויים. בהתאם לזה אף קרובה שעת השיבה.

אולם מתי בדיוק תהיה ראשיתה?

פינץ' האמין כי האותות מרמזים שאלהים מסיים את תקופת כעסו על ישראל והסתבר לו עפ"י דניאל ויוחנן שראשית קיצה של הפזורה יבוא לאחר שהטיריניה התורכית תתקיים 350 שנה, ונמצא לו שבשנת 1650 תחל שיבת היהודים. כנגדו חישב ומצא סמיואל ל' שראשית השיבה תחול בשנת 1766 וסיומה יהיה כעבור חמישים שנה⁴⁷. ויליאם ויסטון, איש דת ואיש מדע בעל-שם במחצית הראשונה של המאה ה-18, אמר דבר דומה. באמצע שנות הארבעים נתברר לו "שהשכינה מתערבת עכשיו במידה בלתי רגילה בענייני העולם ומתחילה לכוון את המילניום", ובסיומה של הרצאה על ארון הברית

ובית המקדש אמר שכעבור עשרים שנה (1766) "יבוא ישו להחזיר את היהודים"⁴⁸. מחבר אנונימי שכתב בשנות החמישים על "שיבתם הסופית של היהודים והישראלים" סבור שוויסטון טעה בקביעת התאריך אבל אין לו ספק ש"בקרוב מאד" תארע השיבה הואיל והמילניום אינו רחוק ביותר. וגם ריצ'רד קלארק, מילנאריסט מובהק מאותו דור המשוכנע שניתנה לו רוח נבואה, טוען ש"פזורת היהודים כמעט ונסתיימה"⁴⁹. ריצ'רד ביר ניסה לדייק יותר. הוא נטה לסבור, כאחד המחברים לפניו, שקיסר רוסיה הוא אותו מלך הצפון של דניאל אשר יעזעז את ממלכתו של גוג, הוא הסולטאן, ויפנה את הדרך לראשית שיבתם של היהודים, וטען בחיבורו הראשון שממלחמת רוסיה-תורכיה של סוף שנות ה-80 תבוא גאולה לישראל ו"תוך שלושים שנה לכל היותר" יחזרו היהודים לארצם. אולם כעבור שנה נוכח לדעת שטעה וקבע את 1791 כשנת ראשית השיבה. בראתוס, כפי שראינו, התנבא שהיהודים יחזרו ב-1798, ואילו ביקנו, שערך חלוקה סדורה ומדויקת של עידן אחרית הימים, היה משוכנע שעד 1819 תתחיל ראשית השיבה⁵⁰.

מה שמחשבי הקץ טעו בחשבונותיהם לא הרתיע את המילנארים הואיל ולא התאריך היה העיקר לידים; הטעויות נבעו לדבריהם ממה שפלוגי זה או אחר לא פירש כראוי את מהלך האירועים הפוליטיים בעולם. אלא העיקר היה ההכרה העמוקה — ובזה היו מאוחדים — שב"דור אחרון של העולם" או בראשית עידן אחרית הימים הם חיים; ועל-כן קרובה ראשיתה של השיבה. אף בשאלה "ראשית השיבה מנין" היו חלוקים המחברים, אם ממזרח תהיה או מן המערב וההתבוננות בהתרחשות בשדה המדיניות העולמית מסקנתה קובעת את התשובה גם בשאלה זו. אלא כל הספרות הדתית שדנה בסוגית השיבה טוענת בביטחון גמור שיחזרו כל יהודים באשר הם שם. אכן, ההטעמה על קיבוצם והחזרתם של "היהודים והישראלים" כפי שמצויין אפילו בכתורות של חיבורים אחדים, חשיבות מיוחדת לה באותה ספרות. שהרי הנביאים ניבאו על קיבוצה של כל פזורת היהודים ופאולוס אמר שכל ישראל יגאלו. ידוע היה, כמובן, שהפזורה המופרת, זו של אירופא ואפריקה הצפונית והליוואנט, מצאצאי בני יהודה ובנימין היא. אולם בני עשרת השבטים היכן הם; ואם נמצאים צאצאיהם — ובעצם, מוכרחים הם להימצא אי-שם, שהרי הובטחה גאולתם — כלום יהודים הם באמונתם? גדולה מזו: בני עשרת השבטים לא חטאו בדתית ישו ולפיכך זכאים הם לחסדי אלהים אפילו יותר מצאצאי יהודה ובנימין; ואף קיננה התקווה שהם יהיו יותר נוחים לקבל את הנצרות בבוא העת. על-כן אתה מוצא בספרות דתית זו התעניינות מיוחדת בגורל עשרת השבטים והחיבורים המילנרים במיוחד עוטים כעל שלל רב על ספרי מסע ומחקרים ומסיונרים המרצים על תגליותיהם וחדושיהם בנושא זה.

48 William Whiston: Memoirs, 2nd ed. 1753, pp. 333, 416. הוא נטל חלק בפולמוס עם הדאיסטים וב-1708 ו-1724 פירסם חיבורים על התגשמות הנבואות.

49 [Anon]: The full and final Restoration of the Jews and Israelites, evidently set forth to be nigh at hand... with their happy settlement in their own land [1753], p. 15; Richard Clarke: Signs of Times, or a voice to Babylon... and to the Jews in particular, 1773, p. IV. עשר שנים לפני-כן פירסם חיבור בעל אופי דומה: The voice of glad tidings to Jews and Gentiles, 1763.

50 [Anon]: A Treatise of the future Restoration of the Jews and Israelites to their own land, 1747, p. 61; Beer: An Epistle..., pp. 124-5, 130; A Dissertation R. Brothers: A revealed knowledge... (הערה 42). containing the Restoration of the Hebrews... by..., 1798; J. Bicheno: Signs..., p. 76.

לא רק סקרנות באחד העניינים הסתומים של ההיסטוריה כאן כי אם בעיקר אישור וערובה לאמיתות הנבואה ולתפיסה התיאולוגית של ההיסטוריה ולמאויי גאולה והתקוות האסכטרי-לוגיות הכרוכות בה.

כבר בסוף המאה ה־17 סבור היה פלאצ'אר (Fletcher), שעשה כנציג המלכה האנגלית במוסקבה וסייר בחבלי רוסיה, כי צאצאי עשרת השבטים הם הטאטרים שמזרחו ודרומו מורחו של הים הכספי. הוא הצביע על הקירבה שבין "סמרקנד" ל"שמר", רוצה לומר "שמרון" וציין שיש שם הר בשם תבור ועיר בשם יריחו וכי מחולקים אותם טאטרים לעשרה שבטים והם נימולים. ראשי עשרת השבטים האלה — כתוב הוא — אלה הם מלכי המזרח שעליהם נאמר בחזון יוחנן ט"ז ש"ייקראו לחזור למקום מגורם העתיק ולארץ מולדתם". חיבור זה על "הטאטרים או עשרת השבטים" הגיע בכתב-יד לידי של סמיואל לי (Lee) ואפשר הוא שעררו לכתוב את שני חיבוריו על השיבה שהראשון שבהם פותח בדיון על עשרת השבטים. מדברי היסטוריונים עתיקים ומדברי נוסעים וחוקרים בימי הביניים ובעת החדשה מסיק לי שהשבטים גלו לסביבות הים הכספי בפרס הצפונית ובאותו אזור הם יושבים למן דרומה של הגדה המערבית ועד סמרקנד. במיוחד נשען הוא על מחבר אחד לפניו שהראה, כי בחיבורו על ארטפסרכסס מנמון מספר פלוטארך על עם אחד בשם Cadusians [Cadusii] שישבו במדי הצפונית-מערבית ולאחר שתקפום הפרסים עברו ממקומם לארץ אחרת ושוב לא נודע עליהם דבר. "קדושים", אומר לי, הוא שיבוש של "קדושים" ו"עם קדושים" הם בני-ישראל. וכך נמצא משען לטיעוניו של פלאצ'אר שהטאטרים שבאזור סמרקנד הם הם צאצאי עשרת השבטים⁵¹. סברה זו קיבלה יתר תוקף מידי של ויליאם ויסטון בחיבורו על "ההיסטוריה הקדושה של הברית הישנה" ובספר זכרונותיו; ואחד מחבר שבשנות הארבעים פירסם בעילום-שם חיבור על שיבת היהודים עוד חזק אותה בראיה חדשה בהסתמכו על ספר היסטורי-גיאוגרפי על רוסיה שראה אור זה מקרוב. מחבר הספר, קצין שוודי שעשה ברוסיה כעשרים שנה, מספר על-פי השמועה כי לא רחוק מדרבנט (Derbent) אשר בקרבת הים הכספי יושב בהרים עם הנקרא Kuba או Kubatzin החשוב כיהודים; אין הם יודעים כיצד הגיעו לאותו מקום אבל מקיימים הם את תורת משה ואף עברית יודעים. ומסברנו האנונימי המבקש להראות על קרבה מתקבלת על הדעת שבין "קובצין" ל"קדוסי" ו"קדושים" אומר שדרבנט מחובר למחוז שרוואן שהיה בשעתו חלק מארץ מדי⁵².

Giles Fletcher: The Tartars or Ten Tribes (in: Israel Redux, op. cit., pp. 5-6, 8, 51 12, 22-5); S. L.: A dissertation concerning the place and state of the dispersed (על מבנה הספר הזה ר' הערה 25; Tribes of Israel (in Israel Redux, pp. 43-61; הפרשן הצרפתי Ph. Mornay הביע לפני פלאצ'אר דעה דומה על מקומם של עשרת השבטים. לי כתוב שהחיבור של פ. נמסר לידי ע"י נכדו פנחס פלאצ'אר. ויסטון כתוב בזכרונותיו (ר' הע' 48) שהחיבור נתגלה בספריתו של אחד Fr. Nethersole, שהיה צירו של צ'רלס ה-10 ברוסיה. לי דוחה את הדעה שהשמיעו מנשה בן-ישראל ואחרים כאילו באמריקה יושבים עשרת השבטים. בעניין זה קדוסי=קדושים נשען הוא על N. Fuller, הבראיסט ידוע בראשית המאה ה-19. על עניין עשרת השבטים אצל מנשה בן-ישראל ר' Cecil Roth: A Life of Menasseh Ben Israel, 1934, ch. IX.

W. Whiston: Memoirs... 2nd ed. 1753, 401-2. Ph. J. von Strahlenberg: An 52 historico-geographical description of the North—and Eastern parts of Europe and Asia, 1738, p. 398. במקורו ראה הספר אור ב-1730. המחבר, המספר על איזה מנהג ממנהגיו של אותו עם הקובצין, מעיר שהדעה הרווחת שהיהודים משתמשים לצרכים דתיים שלהם

תומס ניוטון אמנם דחה את הסברה על מציאותם של עשרת השבטים כעם לעצמו והאָרד, ויטאָקֶר וג'אָרם — שהושפעו, כנראה, מספקותיו — התעלמו מן השאלה כל עיקר, אבל יוסף אייר חזר עליה והיא היתה רווחת בציבור⁵³. אף קיבלה בשינוי גירסא אסמכתא מדעית על-פי מושגי הדור. ב"מחקרים אסיאתיים", מאסף לחקירת עתיקותיה וספרותה ודברי ימייה של אסיה שהיה מופיע בנגל בעריכתו של המזרחן הידוע Sir William Jones, פורסם מאמר "על מוצא האפגנים מן היהודים" והוא תרגום לאנגלית של חיבור פרסי בו מסופר על מוצא האפגנים מן המלך שאול. כנגד המתרגם המסתייג מן האמת ההיסטורית שבסיפור כתב העורך, בעל-שם של איש מדע מובהק, דברי הערה בהם הוא מעורר את הקורא לראות את הסיפור כבעל ערך היסטורי ביסודו, שכן טובי ההיסטוריונים הפרסים אומרים על האפגנים שצאצאי היהודים הם ואצל האפגנים עצמם יש מסורת על מוצא כזה ואף אומרים הם שמשפחותיהם מצוינות בשמות השבטים הישראלים. שפתם, ממשיך העורך, יש לה דמיון ברור לשפה הכלדית (שהיא שפה שמית); ומחוז גדול בארץ האפגנים קרוי חזרת, שם שדמיון רב בינו לבין אֶרֶסְרֶט, שהוא שמה של הארץ אליה הגיעו השבטים אחרי נדודים רבים לפי המסופר בספר עזרא שבברית החדשה. דברי ג'ונס היו בחינת תגלית שנתחברה אל הידיעה הישנה יותר על קיומם של יהודים בהודו ואישרה את הגירסה הרווחת על עשרת השבטים. ביקנו ראה אצבע אלהים בדבר כי בימים שנתרבו האותות לשיבתם הקרובה של היהודים הולכים ומתגלים עשרת השבטים. ושנים רבות לאחר מכן, שנים של אמונה עמוקה והזיות וציפיות לנצורות, היה קיומם של עשרת השבטים מקובל כדבר ודאי⁵⁴.

ח

אולם בשאלת "השיבה הרוחנית", אמונתם של היהודים החוזרים, נתגלעו ספקות. דורות אחדים מאז עלתה סוגית השיבה לדיון בפני עצמו אמונתם של החוזרים לא היתה בגדר שאלה כלל. לא שהעניין לא היה חשוב. הוא היה נכבד עד מאד. שעליכן המחברים שמנינו

בדם נוצרים היא אגדה ועלילה. [Anon]: A treatise of the future Restoration of the Jews and Israelites . . . [1747], pp. 24-25, 47 n.; [Anon]: The full and final Restoration of the Jews and Israelites . . . [1753], pp. 2-9. בעניין זה אצל ויטון.

53 Th. Newton: opp. cit., I, 207-14; J. Eyre: op. cit., pp. 100-102. אייר מתאם בין דברי פלוטארך וסטרָאבו על הקדושים לבין המסופר בספר עזרא שבברית החדשה, י"ג וכותב: Cadusians or holy people. ת. ניוטון טוען, כי הסיפורים על קיומם הלאומי הנפרד של עשרת השבטים מקורם בזיופים של מחברים יהודים המבקשים להבליט את גדולת עם ישראל. הוא סבור שרובה של גולת ישראל התערבה בגולת יהודה ובנימין אשר בבבל ומאז כולם ביחד קרויים יהודים. אף שאין הוא אומר זאת נותן ניוטון בחיבורו תמצית מדיונו הארוך של Basnage בשאלה, אלא שב. לא היה כה חריף בלשון ביקורתו על הגירסאות השונות. ב. מראה כיצד התערבו שתי הגולות זו בזו, דוחה את הטענה כאילו עשרת השבטים נסתרים אי-שם וטוען, כי הרוב הגדול של היהודים אשר בנחלאות האסיאתיות של הקיסרות התורכית ובפרס ו"בארצות השכנות" הם גם צאצאי עשרת השבטים. ונמצא כי עשרת השבטים לא נטמעו בין הגויים ונעלמו אלא צאצאיהם חיים וקיימים — וב. מעריך את מספרם כמליון ורבע. (Basnage: The history of the Jews . . . Translated by Tho. Taylor 1708, Book VI, chaps. 3, 4, Book VII, ch. 33).

54 Asiatic Researches, II, 1789: On the descent of the Afghans from the Jews, pp. 67-76; J. Bicheno: The signs of The Times, part II, 1794, pp. 105-107.

טורחים להוכיח שכל עם ישראל עתיד להיגאל. ומשמעות משולשת למשפט. כנגד המשנה המסורתית של פרשני ימי הביניים והכנסיה הרומית שאין תקומה לישראל והפדות מן החטא שחטא העם בדחית ישו תימצא בחיק הנצרות ליהודי כפרט, מביאה הפרשנות החדשה ראיות שתבוא גאולה לעם כולו, גאולה לאומית, כפי שניבאו הנביאים וכפי שאמר פאולוס. זהו הפן האחד של המשפט. הפן השני הוא שהגאולה תבוא על-ידי שיבה לאלהים בלב שלם (פעולת ה-*turning to*), רוצה לומר שהיהודים יקבלו את האמונה הנוצרית; והיא תבוא — וזה הפן השלישי — על-ידי שיבת היהודים למולדתם הישנה (פעולת ה-*returning to*). אלהים יחזירם אליו (פעולת ה-*calling* או *recalling* ולפעמים גם *restoring*) והם יכירו בישו כמשיחם ויקבלו על עצמם עול נצרות (פעולת ה-*conversion*); והוא יחזירם לארצם ויכוננם עם עצמאי במדינה עצמאית (פעולת ה-*return, restoration, reduction, reestablishment*). פרשנות זו היתה בגדר חידוש גדול בכל שלושת פניה ובמיוחד מהפכנית היתה בסוגית השיבה של העם לארץ. שכן דווקא את יסודות התקווה לחיים לאומיים עצמאיים של ישראל בעתיד ביקשה הכנסיה הרומית ליטול מדברי הנביאים ולהתברך בהם היא עצמה בסיוע הפרשנות האליגורית. וגם אנשי-דת ופרשנים פרוטסטנטים רבים לא יכלו או לא רצו להסתגל למשמעות החדשה שנסתברה מפירוש הכתובים על-פי פשוטם; ובעוד שנכונים היו לקבל את הפירוש שכל עם ישראל אמנם ייגאל גאולה רוחנית הנה דחו את הפירוש בדבר הגאולה המדינית וטענו שאין פירוש שיבה (*restoration*) אלא שיבה במובן רוחני בלבד (*in a spiritual sense*); ופירוש זה גם סייע להם בהסברת סוגית המילניום ומשמעותו) ^{54*}. משום זה מתאמצים המחברים שמנינו להוכיח באופן מיוחד את השיבה לארץ. אולם ההזרה בתשובה של היהודים והתנצרותם לא זו בלבד שהם חלק מאמונתם העמוקה אלא עניין בעל משמעות גדולה. השיבה לארץ והתנצרותם הם שני מאורעות שאינם אלא אחד, שניהם כרוכים זה בזה וממוזגים בתהליך גאולה העם שהוא חלק אינטגרלי מעידן אחרית הימים. ואף-על-פי שהתקבצות עם מפוזר מקצוות תבל ושיבתו לארצו העתיקה ומלחמותיו באויביו האדירים ונצחונו הסופי והתבססותו בחיים מדיניים מפוארים הוא חזיון מופלא ונהדר, שמטעם זה או אחר לא על נקלה נתפס ונתקבל על הדעת — ועל כן מרבים המחברים לדשדש בו ובכל פרטיו; הנה הכרתו של עם זה במשיח שיצא ממנו ונדחה על ידיו וקבלתו את הנצרות, שהיא אישור אמיתותה של האמונה הנוצרית וקונסומאציה של חסד אלהים ומבוא למלכות שמיים, הריהו חזיון מפואר ונכבד לא פחות — ואפשר גם יותר — מן השיבה לארץ. אלא שמאורע זה מסתבר יותר למחבר גופו וביחוד הוא קרוב יותר אל דעתו של הציבור, שהרי מקובל אצלם שהאמונה הנוצרית היא האמונה האמיתית היחידה ומקובל היה שהיהודים ושאר הכופרים למיניהם לא לעולם ישארו בעוורונם וסופם להכיר באמיתותה. על-כן כאילו מובן מעצמו היה הדבר במשך שישה דורות מאז עלתה סוגית השיבה לדיון בפני עצמו, שתהליך גאולתו של ישראל ראשיתו בחרטה תחילה, שאם אלהים מחזירים לארצם סימן הוא שהקדימו וקיבלו את הנצרות. וזהו שאמרתי, שכל אותו הזמן לא ניכר בחיבורים שמנינו שעניין אמונתם של היהודים החוזרים לארץ הוא בגדר שאלה.

על כל פנים כך הוא הדבר אצל פינג'. הוא חישב ומצא שקץ הפזורה יבוא עם התמוטטות הקיסרות התורכית; ב-1650 תהיה ראשית התמוטטותה "ואז יתחילו היהודים לשוב

^{54*} כך טען, דרך משל, מנהיגם הדגול של המאָתודיסטים John Wesley, שלא חיבב יהודים (The general spread of the Gospel, section 20).

לאֱלֹהִים". לפי שמסתבר לו מישעיהו ודניאל מתחיל אלהים להשיב את ישראל מן הצפון והמזרח; ופינץ' כותב: "ראשוני המנוצרים יבואו מן הצפון והמזרח". מכאן שבעיניו מובן כאילו מאליו שאי אפשר שתהיה שיבה לארץ בלי שתקדם לה שיבה לאֱלֹהִים⁵⁵. גם מדברי יוסף מיד משתמע שהניצור קודם לחזרה לארץ, ותומס ניוטון אף הוא גותן להתנצרות מקום ראשון בתהליך השיבה⁵⁶. ואילו סמיואל לי אומר שמשתמע מדברי הנביאים ונאמר במפורש ב"מעשי השליחים" שבני עשרת השבטים — שהם החוזרים הראשונים — ישובו כשהם מנוצרים. אולם כשהוא דן בשיבתם של "היהודים", כלומר צאצאי יהודה ובנימין, אין הוא מציין אמונתם אלא כותב באופן סתמי בלי לקבוע סדר של קדמה: "שיבת היהודים צריכה להיות מלווה בהתנצרות מפוראת". כנגד סתמיות זו — ואפשר וגם מטעם אחר — קובעים שני מחברים אנונימיים שההתנצרות היא תנאי לחזרה לארץ; אמנם מוחלטת היא הבטחתו של אלהים להחזירם לארצם, אולם עליהם לשוב אליו בלב שלם תחילה. ואפשר שכזאת בערך היא גם דעתם של מחברים אחדים שפנו ב"קריאה ליהודים" שיודרו ויתחרטו ויכירו בישו הואיל ועוד מעט ותמלא תקופתם פזורתם⁵⁷.

לכאורה אין אולי תמיהה בדבר, כפי שאמרנו, שכך נתפס למחברים האלה מקומה של ההתנצרות בסדר השיבה שהרי היהודים נענשו בחורבן מדינתם ובגלות על שום שדחו את המשיח וכיצד יתואר שיסולח להם לפני שיתחרטו ויכירו בו? אף-על-פי-כן יש מקום לתמיהה. שכן ביקשו מחברים אלה להבין את הכתובים על-פי פשוטם; ופירוש כפשוטו דין שיעמיד את עניין אמונתם של החוזרים בגדר שאלה: מגין למדים אנו שהחוזרים יהיו מנוצרים, או שהיהודים יתנצרו בכלל? השיבה לארץ מסתברת מן המילים המפורשות בהן הבטיח אלהים הבטחתו לאברהם ובהן התבטאו הנביאים. אולם היכן אותן מילים פשוטות, ברורות, שאינן גשמיות לשתי פנים, המבטיחות שיבה לאֱלֹהִים ברוח נוצרית דווקא? מכל הספרות בה עיינתי רק ג'אָרם גותן ביטוי לבעיה זו, אם-כי מתוך התלבטות רבה. אף לדידו השיבה בגוף והשיבה ברוח הם שני פני הגאולה של ישראל. אולם על-פי דברי הנביאים — אומר הוא — לא ניתן להוכיח את ההתנצרות "באותה דרך ישירה ומשכנעת" כפי שמוכחת החזרה לארץ, אלא מסתברת היא מ"פירוש יותר כללי ומיסטי של הנבואות". רוצה לומר, שעניין ההתנצרות מסתבר רק על יסוד האמונה (כפי שרימו בהקדמה לחיבורו כשהסביר את טבעם של הטעמים לציפיה לשיבת היהודים שאינם בעיקרם טעמים של התבונה) — האמונה שמתחילה כיוונה רוח הקודש את שכלנו להבין את הפסוקים על השיבה ברוח הדת האמיתית שהנחילה לעולם, ברוח הנצרות. שכן אלהים, שהוא תכלית השלמות, שדיבר עם אברהם ושם את דברו בפי הנביאים אי-אפשר לו בכלל שלא יתכוון לכך שבניו, בני-ישראל, לא יכירו באותה האמונה האמיתית. החרטה שסופם של ישראל להתחרט טבועה כבר בברית עם אברהם ולא יתכן שאלהים יחזירם לארץ כפי שהבטיח בלי שיתחרטו באותה רוח

55 פינץ': ספרו הנ"ל, תכנית פרק ג', ע' 3, פרק ל"ז ע' 50, ע"ע 54—56.

J. Mede: The Key of the Revelation, ed. 1650, Dr. Twiss'es preface to the reader; 56 Works, IV, Letters 53-54; III, p. 603: "the calling and gathering of his ancient people". Th. Newton: Dissertation . . . , I, 239-40, III, 406-7.

57 ס.ל: ספרו הנ"ל, ע"ע 64—65, 67, 69, 130, סיכום. [Anon]: A Treatise of the future Restoration . . . 1747, pp. 14, 18; [Anon]: The full and final Restoration . . . [1753], p. 12; [Anon] An earnest and affectionate address to the Jews, 1774; R. Clarke: The voice of glad tidings to Jews and Gentiles, 1763; J. Bicheno: A friendly address to the Jews, 1787.

שהתכוון שיתחרטו, שאילו עשה כך היה מחסר משלמותו. אלא שאין ג'אָרם טוען שהחרטה קודמת לשיבה הואיל ואין הטענה דרושה לדטרמיניזם הקאלוויניסטי שבתפיסתו. ההכרה בישו והחזרה לארץ שתיהן קבועות ועומדות מאז ההבטחה לאברהם ואמונה בדברו של אלהים היא הערובה להתגשמותו. אבל אין אנו יכולים לומר שעל כורחה קודמת זו לזו. שתיהן תתקיימנה בעיתן. אפשר ונקבע שתקדם דווקא החזרה לארץ, ומאורע זה, כפי שכבר אמר, הוא ש"יוביל להתהלותו של האלהים"⁵⁸.

נמצא שאין הכתובים מורים בהכרח שהיהודים ההוורים יהיו מנוצרים. ויכול להיות כי שנים רבות לפני ג'אָרם כפה עקרון הפירוש הפשטני מסקנה זו גם על אנשי דת אחרים; ומהם, וזה בוודאי הרוב, הדגישו את הכרח הניצור לפני השיבה משום שכך מסתבר הדבר לנוצרי אדוק בדתו או דווקא משום שאין הדבר ברור מן הכתובים די צרכו, ומהם שהיו מוכנים להשאירו בדרך זו או אחרת בגדר ספק. אפשר וסמיואל לי כבר קוננו ספקות בליבו⁵⁹. הוא היה מן הפורשים הפונדאמנטאליים ואולי כבר הוא ראה שעל-פי פשוטו של פסוק — ללא לוואי של "פירוש כללי ומיסטי" — אין להביא ראייה שהחרטה קודמת לחזרה; ומכאן הסתמיות שבדבריו לגבי אמונת היהודים השבים לארץ (ר' למעלה). יוסף אייר פשטן חמור בפרשנותו — ודומני נרמזים מדבריו שגם הוא מן הפורשים — לא זו בלבד שהוא נמנע משאלת הניצור בכללה אלא שבכל מהלך דיונו בסוגית השיבה לארץ אין כל רמז לדעתו בדבר אמונתם של החוורים הראשונים. גם אצל ויטאָקר — שאמנם אינו מן הפורשים ורק מן האבנגליקאנים שהושפעו מן הפונדאמנטאליזם הדתי — ניכרת הספקנות שהפרשנות הפשטנית החמורה והשכלתנות תרמו לדרך העיון בסוגית השיבה. לעניין הניצור אין הוא נזקק כלל ורק מרמו שאמנם יביא אלהים חרטה בלב היהודים, אלא שאין היא תנאי לשיבה. ויכול להיות — אמר הוא, כג'אָרם אחריו — שדווקא קיום ההבטחות הארציות הוא שיביא לברכות הרוחניות⁶⁰. ואילו בספרות שנות התשעים, שכולה בסימן הפרשנות הפשטנית ורובה בעלת אופי מילנארי, משפיע ואפשר מכריע בשאלה זו טבע השעה: הואיל והאותות מרמזים ומורים שקרובה עד מאד שעת השיבה והואיל ועובדה היא שהיהודים טרם התנצרו ממילא קודמת השיבה לניצור. ביקנו, קינג ואחרים קובעים סדר זה באופן מפורש; והבישוף הורסלי המבקש להציל את האומה היהודית לניצור ושיבה בסיוען של מדינות פרוטסטנטיות, מסכים שיתכן ׀החוורים הראשונים יהיו בלתי מנוצרים⁶¹.

גם ביישובה של שאלה אחרת שהעסיקה מחברים רבים נתעוררו ספקות שהזמן גרמם. כיצד יחזרו שבטי ישראל ויתר היהודים, הם תהו, שהרי הפזורה היא עצומה והחוורים צריכים לעבור מרחקים גדולים והם עניים ובלתי מאורגנים; כלום מעצמם יתחילו לבוע למולדתם ובכוחות עצמם ישובו או שיתיעצו בעמים ומדינות? דומה ששאלות אלה לא הטרידו את המחברים שדנו בסוגית השיבה במאה הי"ז. אך אייוק ניוטון כתב שראשית השיבה תבוא לאחר צוו שיצא לאו דווקא מן היהודים אלא מאת "איוו מדינה ידידותית כלפיהם"⁶²;

58 ג'אָרם: ספרו הנ"ל, ע"ע 3, 6–7, 15–16, 21–22, 46–47, 52.

59 לא ברור לי לגמרי אם יוסף מיד היה נקי מספקות אלה; אולם אין אני רוצה ליכנס לעובי הבעיה ולדקדק בה למעלה מן הדרוש לעניין שלנו.

60 ויטאָקר: ספרו הנ"ל על השיבה הסופית, ע"ע 10, 31–34.

61 J. Bicheno: The Signs, pp. 36, 57–8, 62; J. Priestley: The present state of Europe, 61 pp. 19–20; [Anon]: Illuminator... of the Times, p. 29; E. King: Remarks...

p. 27; S. Horsley: Critical Disquisitions... p. 105

62 Isaac Newton: Observations... 1733, p. 132

ואפשר שמאז החלו פרשנים ומילבארים טורחים לגלות מיהי אותה מדינה. ויסטון מספר בזכרונותיו כי עלה על דעתו שהפסוק "כי לי איים יקו ואניות תרשיש בראשונה להביא בניך מרחוק" (ישעיהו ס"ט) פירושו שבראשונה ישובו היהודים באניות שתעבורנה בים התיכון (שהיא תרשיש עפ"י יונה א') מאיים רחוקים — "דבר שאינו מתאים באופן כה מפורש לשום אומה כמו האומה הבריטית, שתצטרפנה אליה קרוב לוודאי מדינות הולנד". מחבר אנונימי שכתב על שיבת היהודים זמן-מה לאחר מכן חוזר על תגלית זו. הוא גם סובר שצדקה עשו האנגלים עם היהודים ב"חוק ההתאזרחות" שעל-כן יאפשר הדבר ליהודים להתעשר (כדי לקיים, כנראה, "כספם וזהבם אתם" בהמשכו של הפסוק הנ"ל) ולא יצטרכו להסתפק בסיוע אניות הצי הבריטי בהן יצאו מאנגליה החוזרים הראשונים אלא יוכלו לקנות אניות משלהם בהן יעזרו לאחיהם מארצות אחרות לחזור לארצם.⁶³ יוסף אייר הסתפק בחלקו של ההסבר החדש וכתב שהיהודים יצאו מאירופא (איים) ויעברו לארץ באניות ההולכות בים התיכון (שהוא תרשיש). אולם ריצ'רד ביר קיבל את ההסבר כולו ואף הוסיף עליו נופך משלו. הוא משתדל להוכיח ש"האי הבריטי הוא תרשיש". "רוח הקודש בדברה על אניות תרשיש מתכוונת ללא ספק לאניות השייכות לאנגליה. ומכאן נסיק שהאי הזה יהיה בין ראשוני האומות להוביל אתכם [את היהודים] לארצכם". עמוס שואל "מי יקום יעקב?" וביר משיב: "אפשר לנו לענות בוודאות כי עלי-פי פקודתו של האלהים באמצעותה של אנגליה מוכרח לקום יעקב". וחסד גדול עושה אלהים בזה לאומה הבריטית — אומר הוא — שבחר בה מכל האומות לסייע ליהודים לשוב לארצם ועל האנגלים להיות אסירי תודה על הכבוד הגדול. וגם טעמים שבמדיניות נבונה צריכים לעורר את הבריטים לסיוע, הואיל וכשיחזרו היהודים לארצם וישובו להיות מדינה זקוקים יהיו שנים רבות להרבה מצרכים שבתעשיה וכל זאת יוכלו האנגלים לספק להם. לעולם יהיו היהודים אסירי תודה לאומה שקירבה אותם שעה שהיו בצרכים; ואף היהודים יפה יעשו אם יבקשו קרבת האנגלים שנועדו משמים לסייע להם.⁶⁴

ט

בשנות התשעים המאוחרות נתעוררו ספקות בציפיות הפאטריוטיות של ביר והמחברים שלפניו הואיל ופלישת נפוליאון למצרים רימזה, לדעת מחברים אחדים, על כוונת אלהים שונה מזו שנתגלתה לביר. אדוארד קינג התלבט הרבה ונאלץ, לדבריו, להודות בצער שהמצווה הגדולה של החזרת היהודים עומדת ליפול לידי צבא המהפכה. הבישופ הורסלי התמרמר מאד, לא יכול להסכים שכך גזרה השכינה וסופו ניהם את עצמו ואת קוראיו שרק ראשוני הראשונים של החוזרים בעזרת הצרפתים האתאיסטים ילכו. וביקנו שחשש פן

63 W. Whiston: Memoirs, pp. 417-8. ויסטון מסביר שאי-אפשר לפרש אותו פסוק כאילו כוונתו לספרד ופורטוגל שהן אמנם מעצמות ימיות בים התיכון הואיל ואין הן ידידותיות כלפי היהודים ולא תהיינה נוטות לתת להם סיוע כה נדיב. [Anon]: The full and final Restoration... [1753] pp. 14-15. למתנגדים ל"חוק ההתאזרחות" אומר הוא שאין להם לחשוש הרבה שכן לא יאריכו היהודים לשבת באנגליה והחוק אפילו יעודד אותם במידה מסוימת לחזור לארצם יותר מוקדם וביתר קלות (ע"ע 1-2).

64 J. Eyre: opp. cit., 100-2. R. Beere: An Epistle..., 1789, pp. 130-1, 132-4; A Dissertation... 1790, pp. 36-7, 38-41, 43, 44. p. 44: What an honour... and what a glory must it be to England to stand foremost among the nations of the world on this great occasion

הצדק עם קינג או לפחות עם הורסלי, ביקש דרך למצוא מן הסבך החדש על מנת להחזיר את עטרת הכבוד לאנגליה וגם להעניק לה תועלת מדינית.⁶⁵

זאת הוא מנסה לעשות בחיבורו על "שיבת היהודים משבר כל האומות" שראה אור על סף המאה החדשה. אותו זמן המשנה בסוגית השיבה כבר כולה שלמה ומגובשת וביקנו אינו מוסיף עליה דבר. בלשון בהירה וקצרה ובסגנון תמציתי ושוטף הוא מכנס לחיבורו את עיקר דיוניה של הספרות הדתית בסוגיה על כל בחינותיה ורוב אסמכתאותיה. עד כמה שהדברים אמורים במשנה עצמה ספרו הוא חיבור מסכם, ועשרות הספרים והמחברות והדרשות שנכתבו והושמעו אחריו שואבים מסיכום זה וגם הם אינם מחדשים. אולם יש משום חידוש במשמעות התיאולוגית-פוליטית שהוא משווה למאורע השיבה באותו תהליך מתקדם בו נפרשת התולדה. ודאי פרשנים ודרשנים רמזו או הסבירו מדורות וביקנו עצמו כתב, כפי שראינו, כי שיבת היהודים היא חלק אינטגרלי מעידן אחרית הימים והמילניום. אולם כיצד להבין זאת במונחים חילוניים ובמילים פשוטות לאור המאורעות ההולכים ומתרחשים בעולם? וביקנו הסביר כי משבר האומות הוא בזה ששיבת היהודים היא פרשת דרכים בהיסטוריה. התמוטטות השלטון הפאפיסטי הוא האות הממשי הראשון שהתולדה עומדת על מפתן העידן החדש, ואילו השיבה היא הצעד הראשון בתחומי העידן גופו. המהפכה בצרפת וההתרחשויות שיצאו ממנה הם, לדעתו, מאורע שטרם היה כמותו בעידן הנוצרי. זוהי תסיסה בכל הסדר הרעיוני והחברתי והמשטרי והפרכתם על פניהם, והיא הולכת ומדביקה את העולם כולו. המהפכה תוסיף ותתגלגל גם אם ישימו פה ושם מכשולים ומעצורים על דרכה. הרעיונות החדשים יכו שורש ויקום סדר חברתי ומשטר מדיני וכנסייתי חדש בכל ארץ וארץ ואין מנוס מהתפתחות זו. וכל-כך למה? הואיל ואלהים הוא שרצה ורוצה במהפכה זו. כך הוא קבע מאז וכוה היה חזון הנביאים ולתכלית זו בא המשיח לראשונה; ואילו הופעתו בשניה תסייע להשליט סדר חדש זה לעולמים, סדר של יושר וצדק ושוויון וחירות ושלוש. כשתארע שיבת היהודים והתנצרותם אחריה יהיה זה מאורע כביר ראשון בעידן החדש להוכיח לכול, כי ההשגחה אמנם מתערבת בהתרחשויות התולדה והיא מגשימה והולכת את מטרתה הנשגבה, את תקופת האושר של המילניום. זוהי משמעות המשבר העולמי שמסמלת שיבת היהודים, שהיא תאשר את מה שהבורא מגלה ברבים בהביאו את בשורת המהפכה החדשה בשביל האנושות והיא תערוב לכוונתו להגשים אחרי השיבה את מה שניבא בפי נביאיו.

כוונת אלהים להפוך את הסדרים הקיימים ולהביא את העניינים לכלל הסדר חדש אינה מצומצמת לתחום הפנימי של המדינות אלא על כרחיה שתשתקף גם בתחום היחסים שבין המדינות – וכאן החידוש האחר בספרו של קינגו והאקטואליות שבמשמעות הפוליטית של השיבה בשביל מדיניותה של אנגליה. ענייני הפנים והחוץ של המדינות מחוברים מעכשיו בחותם שמטביע עליהם העידן החדש. הגה הקיסרות התורכית הכופרת שמעכת את הגאולה, בתוכה ניכרים אותות תסיסה שמכוחה היא מתערערת מבפנים, ועכשיו גם היטה אלהים עליה את ידה של צרפת, זה מטה הזעם בו הוא משתמש לחולל תמורות עולמיות. כבר בסיס ואחידה לצרפת במצרים, בקרבת ארץ הקודש, וסימן לדבר שעוד מעט היא תנחית על תורכיה מכה ניצחת. כך פועלת אותה "תערובת של סיבות טבעיות ועל-טבעיות" שמביאה לשיבת היהודים, כפי שאמר בשעתו ד"ר הארטלי; רוצה לומר, מסביר

ביקנו — ההתקדמות הטבעית של המאורעות והמסיבות המיוחדות בהן נמצאות המדינות תחת השגחתה המכוונת של יד השכינה. אמנם אין הצרפתים האתיאיסטים יודעים שבפלישתם למצרים ממלאים הם את שליחות הבורא ומסייעים לכוונתו להכות את התורכים הכופרים ולגאול את היהודים מפוזרתם ודווקא בעזרתם, כפי שמתפרש מן הנבואות, להביא על אותם כופרים כליה גמורה ולסלקם מעל במת ההיסטוריה. אולם באותן מסיבות מיוחדות שנמצאת צרפת, כשחייליה במצרים והיא לוחמת במדינות המתנגדות למהפכה ורוצה להזיק לאינטרסים שלהן ולגייס לצידה את כל הגורמים האפשריים כדי להביס את אויביה, יכול אלהים להביא בלב מושליה את הרעיון להשתמש בשיבת היהודים למטרותיה. וכאן מעלה ביקנו קונצפציה פוליטית כללית מתוך השמועות שרווחו על כוונת בונאפארטה להחזיר את היהודים לארץ. במסיבות בהן תימצא מעצמה במצב מלחמה עם תורכיה יכול אלהים לתת בלב מדינאיה את המחשבה לעשות את עניין שיבת היהודים לחלק מענייניה היא: לקחת את היהודים תחת חסותה ולסייע להם להחזיר לעצמם את ארצם; אמנם לאו דווקא למען הביא להתגשמות הנבואות או לעשות מעשה הרצוי בעיני אלהים אלא בשביל לקדם את האינטרסים שלה. מדינאים אלה ירהרו וישקלו מעין רעיון כזה: מליונים אחדים של יהודים מפוזרים באירופא ובארצות אסיה ואפריקה הסמוכות לסוריא; אילו אפשר היה לשוב ולהדליק בהם מחדש את אותה ההתלהבות שאחזה אותם בעבר לכבוש את ארצם ולכוון את מדינתם כִּי־אז רוכשים היינו לעצמנו נשק אדיר ועצומים המשאבים שהיו נפתחים לנו כדי לממש את תכליתנו.

אמת הדבר, אומר ביקנו, שפאטריסטים אנגלים טובים מאמינים כי לאנגליה נועדה השליחות לסייע לשיבת היהודים והם רוצים להבטיחה למדינתם. גם הנבואות מרמזות שהאומה הראשונה לסייע להם תהיה אומה מערבית, אלא שזהותה של האומה לא נקבעה מראש והדבר תלוי במסיבות. והקושי הגדול בדבר לגבי אנגליה הוא בזה שאין הממשלה יכולה לעשות למען גישומה של השיבה הואיל ומתוך מלחמתה בצרפת היא הפכה לבעלת-בריתה של תורכיה. במדיניות זו חוטאת הממשלה שני חטאים כבדים. מלחמתה כנגד צרפת עוינת את רצון האלהים וכוונתו לקדם את טובת העמים; היא גם חסרת תועלת הואיל וגגור שרעיונות המהפכה ילכו ויתפשטו. בבריתה עם תורכיה היא מתחברת אל הכופרים המפריעים בעד היהודים לשוב לארצם ומעכבים את הגאולה לאנושות כולה; וגם בברית זו אין תועלת, שעל-כן גגור על ממלכה זו לרדת בקרוב מעל במת ההיסטוריה. על-כן אין ספק שמדיניות הממשלה שהיא בניגוד גמור לכוונת הבורא תביא על אנגליה רעה חולה. אף-על-פי-כן, מנחם ומעודד ביקנו, אפשר לה לממשלה לצאת מסבך מדיניותה באם היא תחליט לעשות למען שיבת היהודים ולפחות בזה לסייע לכוונת השכינה. שכן דווקא את בריתה עם תורכיה יכולה היא לנצל לשם-כך. הואיל וגדולה עכשיו השפעתה במועצת הסולטאן אפשר לה לנסות ולשכנע את השליט התורכי שיותר על ארץ-ישראל, שאינה מביאה לו תועלת של ממש, ויחזירה ליהודים. אפילו כסף רב כדאי לממשלה לשקול על ידי הסולטאן עבור ויתור זה. שכן היא תמנע בזה מעצמה את הנזק הרב שייגרם לאינטרסים הפוליטיים והמסחריים שלה באם יוציאו הצרפתים אל הפועל את התכנית שהם ודאי זוממים לקבץ את היהודים ולהחזירם לארצם. אולם גם אם יתגלגלו העניינים במצרים כך שלא בעתיד הקרוב ביותר יחזרו היהודים, הגה ברור למעלה מכל ספק מן המתרחש בעולם ומרפינוה של הממלכה התורכית ומכוונת השכינה כי נפילתה של הקיסרות התורכית קרובה וכי שיבת היהודים על כרחם שתבוא במהרה. ועל-כן יפה תעשה הממשלה האנגלית אם תתחיל לפעול למען השיבה בעוד מועד. בעת ובעונה אחת היא תבטיח לעצמה את הכבוד להיות

מכשיר בידי השכינה לגאול את היהודים האומללים, היא תעשה אותם לבעלי-בריתה ודורשי טובתה ותערוב לביטחון האינטרסים הפוליטיים והמסחריים שלה בעולם.⁶⁶

אמונה עמוקה והזיות מיסטיות ואידיאלים חברתיים ראדיקאליים ופאטריוטיות גלגלית וראייה פוליטית חדשה משמשים אצל ביקנו בערבוביא ונתמזגו בטיעונו לשכנע אגב פיתולי מחשבה והסברה כמה חיוני בשביל העם והממשלה להבין את משמעות המשבר הדתי והרעיוני והחברתי והמדיני הכרוך במאורע שיבת היהודים. הוא ראדיקל חברתי שמחצבת דעותיו בכתובים, התגשמות רעיונות המהפכה היא לידו התממשות החזון על המילניום ושיבת היהודים כפי שמעידות הנבואות היא הכרחית כדי להבטיח את התקיימותם של ימי המילניום. רעיון השיבה לאחר שנבדק על כל צדדיו ובחינותיו דורות רבים עכשיו הגיעה שעתו להתגשם; אין הוא עוד בגדר דיון אקדמי, הוא עניין של ממש ואקטואלי. שכן התולדה באה עד משבר עולמי שהוא קיצה, ובשער הזמן שהוא גדוש תהפוכות ומלחמות וצרות איומות שכולן אינן אלא חבלי המשיח עומדים השיבה והמילניום. עם ראשיתה של השיבה תתחיל האנושות לצאת מן המשבר וליכנס לימים טובים לאין ערוך ממה שידעה מאז ומעולם. חלקו של ביקנו עם המאמינים והפרשנים שהתגלות ישו בשניה תהיה גשמית והמילניום יהיה גשמי וכרוך בברכות גשמיות על הארץ הזאת; ולפיכך הוא מבקש להראות במונחים חילוניים את טיבן של אותן הברכות בשביל העם והוא מבקש לשכנע את העם וביחוד את השלטונות כי שיבת היהודים היא מאחורי הכותל ממש וכי עם ראשיתה יוכרע גורל המדינות אם לשבת ואם לחסד. הוא רוצה שהבריטים חלקם יהיה עם אלה שלהם נועדו הברכות. על-כן הוא מסביר וחוזר ומסביר כי המסייע לכוונת אלהים להביא את השיבה והמילניום מסייע גם לעצמו. שיבת היהודים הוא מעין מנוף פוליטי בשביל מדינה האוחזת בו ומשתמשת בו לצרכיה. הוא רוצה שהעם והשלטונות יסייעו לכוונת הבורא הואיל וברכת המילניום, אותו האושר הגדול אליו משתוקקת האנושות, צפונה בחיק העתיד הקרוב והצדק והאחוה והשלום הוא מעניינו של העם על כל שדרותיו. על הממשלה לעשות את הטוב והצדק על-פי רצונו וכוונותיו של הבורא והיא תועיל בזה לעצמה. אלהים כבר מזמן את שיבת היהודים, עוד מעט והיא תקרה, ומדיניות שתאמץ לעצמה את רעיון השיבה תתברך בתוצאות הכרוכות בגישומו. השעה דורשת שהממשלה תסייע לממש את השיבה; הזמן דוחק, עת לעשות.

הציבור שהאמין והלך אחרי הדברים האלה וכיצד ביקש לסייע לשיבת היהודים ומה המעשים שנעשו ואיך התגלגלו הדברים אל השלטונות, כל זה עניין הוא לדיון בפני עצמו.

James Bicheno: The Restoration of the Jews, the crisis of all nations, 1800, pp. 66 3-5, 11n., 57, 58-65, 70, 84ff. 95-6, 111-13. ביקנו מתרץ שאין חשיבות עקרונית בדבר שהדימוקראטיה בצרפת היא אתאיסטית; זהו שלב מעבר ובקרוב תשתלט האמונה גם שם. הסברו של ביקנו וראדיקאליים דתיים אחרים את המהפכה הוא בעצם האינטרפריטאציה ההיסטוריופית הראשונה שניתנה למאורע. ביקנו כתב ברוח הדברים שהובאו כאן עוד בשנות התשעים וכן גם פריסטלי; והדרשה אולי החזקה ביותר שקראתי היא מיולי 1791 מאת הבאפטסט מהפכה ועל-כן אין להעבירה מן העולם . . . Nothing can be more repugnant to the Divine Being than oppression and tyranny . . . Whatever hand establishes freedom — dis- penses the gift of God (ע"ע 32-33).